

DOI: 10.21005/pif.2024.59.D-01

MEMORIALS AND MONUMENTS

UPAMIĘTNIEŃ I POMNIKI

Katarzyna Zabielska

Mgr inż.

Author's Orcid number: 0000-0003-2422-268X

Izabela Myszka

Dr inż.

Author's Orcid number: 0000-0002-8820-4053

Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie, Poland
Wydział Budownictwa i Inżynierii Środowiska, Katedra Sztuki Krajobrazu

ABSTRACT

This article addresses the topic of memorials in landscape. The authors define and characterise these spaces, based on a literature review and an analysis of common examples of places of remembrance and monuments. The research considers location, landscape context, spatial arrangement, form, meaning and social discourse. In memorial spaces, composition, landscaping, layout of communication and greenery, as well as decorative and functional elements are crucial. The aim of this article is to indicate the differences between the various forms of commemoration and to define the moment at which a memorial becomes a place of remembrance. A memorial space is an arranged piece of landscape in which the central role is played by a memorial with its accompanying decorative and functional elements. It is a space superimposed on the form of the memorial that allows people to dwell, contemplate and celebrate the rituals of remembrance, and the condition for these to take place is a suitably arranged space, adapted to the needs of the users.

Key words: memorial site, memory, memorial, landscape.

STRESZCZENIE

Artykuł porusza temat miejsc upamiętniania w krajobrazie. Autorki definiują i charakteryzują te przestrzenie, opierając się na przeglądzie literatury oraz analizie znanych przykładów miejsc pamięci i pomników. Badania uwzględniają lokalizację, kontekst krajobrazowy, układ przestrzenny, formę, znaczenie oraz dyskurs społeczny. W miejscach pamięci istotne są kompozycja, rzeźba terenu, układ komunikacji i zieleni, a także elementy dekoracyjne i funkcjonalne. Celem artykułu jest wskazanie różnic między różnymi formami upamiętniania oraz zdefiniowanie momentu, w którym pomnik staje się miejscem pamięci. Miejsce pamięci to urządzony fragment krajobrazu, w którym centralną rolę odgrywa pomnik z towarzyszącymi mu elementami dekoracyjnymi i funkcjonalnymi. Jest to przestrzeń nadbudowana na formie pomnika, która umożliwia człowiekowi przebywanie, kontemplację i celebrowanie rytuałów pamięci, a warunkiem ich odbywania jest odpowiednio zaaranżowana przestrzeń, dostosowana do potrzeb użytkownika.

Słowa kluczowe: miejsce pamięci, pamięć, pomnik, krajobraz.

1. INTRODUCTION

The memory of the past is a fundamental element in shaping communities, enabling individuals to identify with a particular group and its encoded identity. Societies persist and the memory of the past is passed on from generation to generation (Gliwka, 2020). Memory is inherently subjective, as it is subject to interpretation and is a story presented from a particular point of view, inextricably linked to emotions. Consequently, one event can be remembered and perceived quite differently by different social groups.

The fear of forgetting is a motif that has been present since antiquity, which only emphasises how important a role memory has played for humanity since the dawn of time. It represents a symbol of survival and even a form of immortality. Margalit (2023) considers these issues when analysing the ethics of memory. Since ancient times, people have had the need to commemorate events and individuals who have significantly influenced the fate of societies. Even today, remembrance is a key aspect for communities and especially for nationalities.

For centuries, various forms in the landscape have been used to commemorate events. These forms include sculptures, monuments, trees, commemorative plaques, street names and place names. This article attempts to define the differences between modes of commemoration and to indicate when a memorial becomes a place of remembrance (memorial site). From the perspective of landscape architects, the authors want to seek answers to questions related to how memorial spaces are constructed. How the values of commemoration are inscribed in the landscape, what elements are used for this, what layouts are created and how this is read by the community. Seeking answers to these questions is a research process involving formal, functional, communicative and semantic analysis of the elements used in the selected memorials.

The memorial is the central element of the memorial space - it is its 'dominant' element, the nucleus and core around which the whole space is built. The other elements act as superstructures, so it is important to examine how the memorial interacts with the surrounding elements and how these elements co-create a space that allows interaction with the monument. The ideas encapsulated in the memorial come to life when a person can enter a dialogue with them, which becomes possible through the proper organisation of the space - this is the thesis the authors put forward.

2. MEMORIAL VERSUS MEMORIAL SITE

Robert Musil (1987) stated that 'there is nothing in this world so invisible as a memorial', which conveys a disregard for the power of a memorial as a carrier of timeless memory and its invisibility resulting from public neglect. Reflections on the invisibility of memorials suggest that there is a definite moment when a memorial ceases to function as a carrier of memory, linked to the circumstances that led to its creation (Tanović 2022). Musil (1987) notes that 'the essential rigidity that memorials share with all other works' makes a memorial turn an elastic memory into something permanent, and Young (2003) adds that monuments often take the form of a completed act, as they are rarely erected for the living. In view of this, memorials often become frozen masks of death that do not relate to the present. As Horst Janson (1976) points out, many memorials end up as failed signs of memorial infrastructure.

The events of the Second World War became watershed moments for the development of memorial art. They proved to be an impulse to search for new artistic means of forming places of remembrance, which in the design process integrate sculpture - monument, architecture, greenery, elements of infrastructure, thus enabling the spectator to participate in the staging of collective memory (Gębczyńska-Janowicz 2008).

In memory studies, the terms 'memorial site' ('place of remembrance') and 'memorial' ('monument') are often used interchangeably. However, a review of the literature and the research conducted has outlined clear differences between these terms. The term 'monument' still seems to be more

commonly used¹. Designers often see monuments as places of worship, while memorial spaces are understood as spaces with a deeply contemplative and more multidimensional character (Tanović 2022).

A memorial is an architectural or sculptural form dedicated to a person, an event or a specific act. Its main function is to be a visual sign within public sphere. A memorial space differs from a memorial in that it is defined as a space with many elements that engages the visitor on different levels depending on their preparation and knowledge. The interpretation of a place of remembrance is often multifaceted and ambiguous (Zachariah 2012). Upon entering a place of remembrance, the visitor becomes a witness to the events and can experience the history written in it. A memorial space allows the viewer to be not only a passive observer, but also a participant. Contemporary memorial spaces often refer to current events, linking the past to the present. In many cases they can also refer to the future².

Contemporary memorials have evolved from traditional monuments towards more reflective and critical forms. Initially, memorials were meant to evoke patriotic feelings and honour heroes, but over time they have become more focused on victims, trauma and critical reflection on history (Tanović 2022). Places of remembrance are a special kind of space. Important, often dramatic events took place there, and it is in them - as a fragment of the common space - that history is recorded, which is part of our everyday life (Malinowska-Petelenz 2010). A place of remembrance acquires its power through the possibility of entering it, of interacting in the exact place where it happened - it impacts more strongly through the possibility of reference (the human-landscape relationship). A place of remembrance makes it possible to read the story contained in it and allows for a freedom of interpretation that depends on the viewer. The individual elements that make up the place - the greenery, the road, the lighting, the water, the small architecture or the sculptural installations - build the narrative of the space and allow the content contained in them to be experienced (Tanović 2022).

Memorial spaces, also known as 'sites of memory' or 'lieux de mémoire' (a term introduced by Pierre Nora), play a key role in the cultural landscape, performing functions of both commemoration and reflection on the past. They are spaces that link memories with physical space, creating lasting traces in the landscape. Nora (1984) introduces the concept of memorials as spaces where history meets collective memory. He analyses how these places, both physical and symbolic, become vehicles of national and cultural memory. He emphasises that sites of memory are created because of changing social, political and cultural relations, serving as reference points for collective identity. His work shows that memory is not static but dynamic, shaped by current social and political needs. James E. Young (1993) explores the variety of forms of memorial sites and their impact on collective memory. His work analyses examples from different cultures and historical periods, showing how different societies commemorate tragedies, such as the Holocaust, and heroism. Young emphasises that memorial sites not only preserve memories, but also shape how future generations will reflect on the past. His analysis highlights the controversies surrounding commemoration and the importance of aesthetics and symbolism in the creation of these spaces. Erika Doss (2010) analyses contemporary trends in the creation of memorial spaces in Western societies, with a particular focus on the American context. Her work is an in-depth exploration of the emotional and social aspects that influence memorialisation processes. She explores how places of remembrance reflect and influence social emotions such as trauma, grief and pride. Doss points out that contemporary memorial spaces are often a response to current events and public debates, acting as a forum for the expression of collective feelings and values. As he notes, there has been

¹ For example, the research referenced in this article has shown that the memorial to the Murdered Jews of Europe in Berlin in the Polish translation functions as 'Memorialto the Murdered Jews of Europe', although, as the research has shown, the work contains elements that classify it as a memorial. In English, the full name of the memorial is 'Memorial to the Murdered Jews of Europe'. The term 'memorial' in the case of Berlin is translated as 'monument'. The same is true of the World Trade Center memorial in New York, whose official English name is the 'National September 11 Memorial & Museum' and whose Polish name is the 'September 11 Memorial and Museum'. In contrast, the Museum and Memorial in Sobibór, which is also described in detail in this article, is translated into English as 'Museum and Memorial in Sobibór'. These examples show that the English term is not precise - 'memorial' is sometimes translated as 'monument' and 'memorial site'.

² Some memorials not only commemorate past events and honour victims or heroes, but seem to be created 'as a warning', as if to serve as an admonition and a warning so that we never again allow similar tragedies to occur in the future.

a significant increase in the number of memorial spaces in recent decades, what he calls 'memorial mania'. This trend is evident not only in traditional forms, such as monuments and memorial plaques, but also in more innovative and interactive forms of commemoration. According to Doss, the increase in the number of these sites reflects the social need to collectively rework the past and express collective feelings. The author emphasises that contemporary places of remembrance often reflect strong social emotions. Memorial sites dedicated to tragic events, such as terrorist attacks or natural disasters, are becoming spaces where society can collectively relive and process traumatic experiences. An example is the National September 11 Memorial in New York City, which commemorates the victims of the 11 September 2001 attacks.

Sabina Tanović (2022) describes contemporary memorial sites as complex, multidimensional spaces that combine architecture, landscape, art and technology. These sites are designed with social engagement, reflection and education in mind, and their composition incorporates both symbolic and functional elements.

Drozdzewski, De Nardi, Waterton (2018) explore how memorial spaces shape collective identities through a variety of commemorative practices. The authors analyse examples from around the world, showing how the past is remembered in public spaces. They conclude that contemporary memorial sites often integrate symbolic and physical elements, such as monuments, memorial parks and interactive installations. Savage (2009) analyses the evolution of the landscape of remembrance on the National Mall in Washington DC, from its origins to the present day, with a focus on changes in forms of commemoration. As she demonstrates, contemporary memorial spaces are more complex and diverse than their historical counterparts. They incorporate modern architectural and technological elements that enable the interactive experience of remembrance. Volk (2010) explores how places of remembrance in Lebanon reflect and shape the collective memory of martyrs and conflict in political and social contexts. Memorial sites in Lebanon consist of traditional monuments, murals and modern art installations. They perform functions of commemoration, education and political mobilisation, helping society to process trauma and build a national identity. Crownshaw, Kilby, Rowland (2012) analyse the future of memorial sites in the context of global technological, social and cultural change. As they conclude, future places of remembrance will be increasingly integrated with technology, enabling interactive and personalised experiences of remembrance. They will have educational, social and therapeutic functions, adapting to changing societal needs and expectations.

None of the above-mentioned studies undertakes a precise identification, from the perspective of the landscape architect, of the elements that, alongside the monument, construct a memorial site (place of remembrance). Memorialland memorial site (place of remembrance) are two terms often used interchangeably, but, according to the authors, it is crucial to identify the elements in the landscape architect's repertoire that create a superstructure around the monument, transforming it into a memorial space and increasing the possibilities for its use. The literature review demonstrates the need to create such sites that extend the scale of the memorial to the scale of the site, responding to the need to be physically present in that space. A place of remembrance should be a space where one can be present but also participate in a specific ritual of remembrance. The research considers the social need for the design of such places and the authors, from the perspective of a landscape architect, seek to identify which elements realise this need and enable the extension of the memorial space to the scale of the site.

3. METHODOLOGY

The authors have engaged in an analysis of places of remembrance and monuments to find out how they differ, how the spaces around them are constructed, which for landscape architecture is important both for the very understanding of the language and symbolism of these spaces and for design. This is because we know that some memorials enjoy a high degree of public recognition and participation, while others are forgotten. In view of this, it is important to examine how such places should be arranged. The authors sought to characterise memorials and monuments from

the perspective of landscape architecture, which fits this research into the methodological scheme of a landscape architect:

Fig. 1. Methodology scheme. Source: by K. Zabielska.

Ryc. 1. Schemat metodyki. Źródło: K. Zabielska.

In the case of the monuments, the analysis focused on form, materials and relationship to the environment. The form of the monuments was diverse and ranged from figurative, abstract and geometric representations to artefacts. It was analysed whether the monuments depicted silhouettes of people, animals, plants or whether they were objects of symbolic significance. The matter and substance from which the monuments were made was also analysed in detail, considering a variety of materials such as stone, metal, wood or glass.

The places of remembrance (memorial sites) were examined in terms of composition, relief, and the presence of forms in inanimate and animate substance. The compositions of the memorial sites were classified as geometric (strict and symmetrical arrangements), loose (natural, organic forms and arrangements) or mixed (compositions that are difficult to define explicitly), allowing an understanding of the diverse ways in which these spaces were designed. The sculpture of the land, i.e. the way the land was shaped for the project, was also a key element in the analysis. Whether its form is flat, concave or convex was described and shown in cross-sections to draw attention to the relevance of this element in design and its symbolic dimension. The presence of forms such as sculptures, fountains and vegetation was also explored to understand the interaction between animate and inanimate elements in the memorial space.

Supra-formal elements such as light (natural or artificial), water, water movement, fire and emptiness were also an important aspect of the research. How these elements affect the atmosphere and perception of memorial space was analysed. Functional elements such as roads, benches and fences were also examined in terms of their impact on the accessibility and use of these sites. The arrangement of the forms, i.e. the way in which the different elements were arranged in the space, was examined in terms of looping (repeated elements closing into a certain cycle)³, multiplication (multiple repetition of elements), rhythm (regular repetition of elements) or disorder (lack of regularity, chaotic arrangements). The relationship of monuments and memorial spaces to the landscape was also analysed. It was examined whether the forms were harmonious with their surroundings, contrasting or monumental. These aspects allowed an understanding of how memorial spaces and monuments fit into the landscape in which they are located. The social discourse

³ The authors referred to this arrangement of forms as 'looping', as it is difficult to identify a clear starting and ending moment in the composition. Participation in this process can begin and end at any point, and the whole forms a kind of cycle. However, the term 'looping' refers to the relationship of the human being with this space, giving it a specific character - the contemplating human being can join the cycle at any point and then leave it just as easily, which emphasises the fluidity and continuity of this experience.

evoked by monuments and places of remembrance was also analysed. What emotions and reflections these sites evoke and how they are interpreted in a social and historical context were explored.

During the research, it was decided to divide the analyses into two distinct categories: memorial spaces (places of remembrance) and monuments. This was due to differences in their characteristics and their connection to the landscape. Out of the 100 memorial spaces, the three most meaningful and well-known were selected and are described in detail in the article. The categories of composition, relief and form were classified according to the methodology used in the analysis of garden spaces (Myszka-Stapór 2014, Myszka, Augustyniak 2022). The research method was based on a detailed analysis of form, composition, matter, relief and the relationship with the landscape. The distinction into two categories and the selection of the most representative cases made it possible to thoroughly investigate the characteristics and social significance of contemporary memorial spaces in the context of landscape architecture.

4. RESULTS OF PRELIMINARY STUDIES

The broad overview led by the authors to characterise the repertoire of forms from the perspective of a landscape architect allowed an attempt to redefine the concepts related to the understanding of monument, memorial, commemoration, and memory in the landscape. The authors focused on formal issues, while social and semantic issues turn out to be important but require deeper research and the introduction of interdisciplinary methods concerning social and psychological research.

Distance is the space between the sacred and the profane, i.e. the reach of the commemorative element and the landscape. It is a kind of space that separates the sacred from the profane, a specific void that allows matter to exist. In the case of memorials, *the distance* between the forms of commemoration and the landscape is greater, while in the case of monuments the *distance* was smaller.

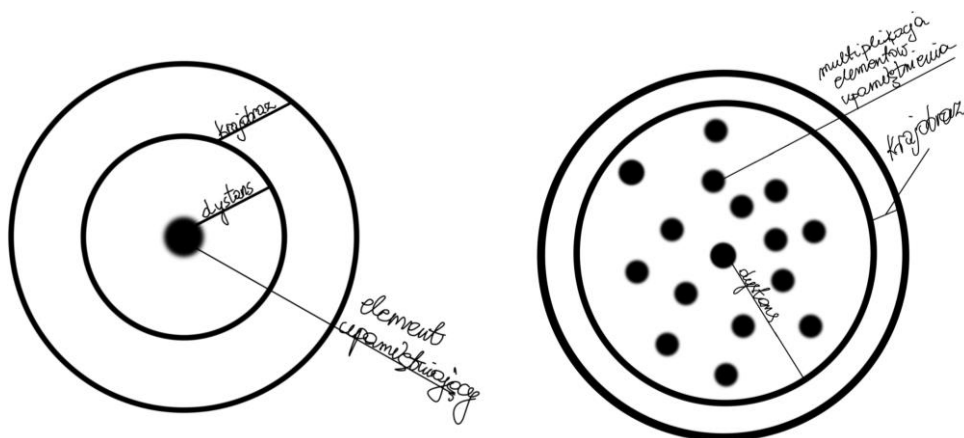

Fig. 2. The first scheme illustrates the *distance* (*dystans*) between the memorial (element upamiętniający) and the landscape (krajobraz). The second scheme illustrates the distance (*dystans*) between the commemorative elements (elementy upamiętniające) in the place of remembrance and the landscape (krajobraz). Source: by K. Zabielska.

Ryc. 2. Pierwszy schemat pokazuje dystans między pomnikiem a krajobrazem. Drugi schemat ilustruje dystans między elementami upamiętniającymi w miejscu pamięci a krajobrazem. Źródło: K. Zabielska.

A *memorial* (commemorative element) is a major, central form of commemoration designed to preserve in the public memory a person, event or idea of historical, cultural or social significance. It is a symbolic element that often takes the form of a sculpture, obelisk, plaque or other artistic form focused on emotional and intellectual messages. The memorial is the core of the memorial, around which the whole space is centred, providing a metaphorical centre, sometimes a physical centre, and to which the other elements relate.

Superstructure elements any additional spatial forms that support and complement the function of the memorial, creating the landscape of the memorial. Superstructure elements include paths and roads, furniture (benches, litter bins), lighting, vegetation and other elements from the landscape architect's repertoire. These are intended both to emphasise the significance of the memorial and to enable the public to be comfortable and reflective in this space. These elements frame the monument, creating its environment in a way that encourages contemplation, recollection and the reception of the message the memorial carries.

The memorial and the superstructure elements have a close relationship, where the memorial acts as the main medium of remembrance and the superstructure elements create a spatial context that supports its impact. When designing a memorial site, the landscape architect must therefore strive to create a spatial arrangement that not only displays the memorial, but also enables the audience to experience the place of remembrance in a deep, multi-sensory way. In practice, this means that the choice of plants, the landscaping, the type of paving or the placement of small architecture are decisions that directly affect the perception and emotional reception of the site.

5. RESULTS OF SPECIFIC STUDIES

5.1. Memorial to the Murdered Jews of Europe

As mentioned earlier, the name 'memorial' (functions in Polish as a 'pomnik'), although according to our research it is a memorial site and not a memorial.

The Memorial Site to the Murdered Jews of Europe in Berlin was designed by architect Peter Eisenman. The unveiling took place on 10 May 2005 (Malinowska-Petelenz 2010). The realisation is located on Cora-Berliner-Straße. Situated adjacent to the extensive Tiergarten park, it is centrally located in Berlin's Friedrichstadt district, close to the Reichstag building and the Brandenburg Gate. This symbolic memorial site lies in the area where the Berlin Wall that divided the city was once located. During the war, this area served as a central administrative point in the Nazi extermination machine, with the Chancellery and a bunker nearby. In addition, it is adjacent to many of Berlin's embassies (Stevens, Franck 2016).

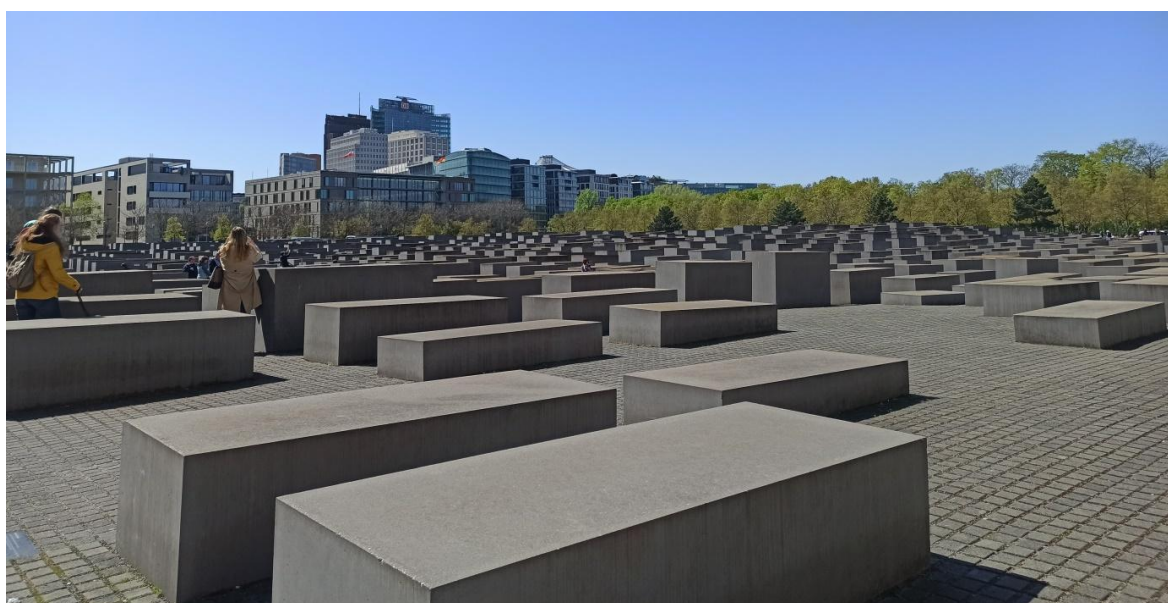

Fig. 3. Memorial to the Murdered Jews of Europe, Berlin, Germany. Source: by K. Zabielska.

Ryc. 3. Miejsce Upamiętnienia Pomordowanych Żydów Europy, Berlin, Niemcy. Źródło: K. Zabielska.

Visually, the memorial site resembles a labyrinth with narrow passages between concrete blocks. The foundation consists of 2,711 blocks of varying heights, made of smooth grey concrete with even and uniform surfaces. These blocks are arranged in a regular grid. Each block has a different dimension - the smaller ones are located at the periphery and their height gradually increases towards the centre (Stevens, Franck 2016). The entire space, covering 1.9 hectares, has a rectangular layout. This layout, surrounded by greenery in the landscape, allows other functional elements to be added. In this case, these are the long, straight and narrow alleys between the blocks. Entering between the blocks, the observer perceives a simultaneous increase in the height of the concrete blocks and a lowering of the ground level towards the centre (Rauterberg 2005). The change in height can only be felt through interaction and, according to the authors, feeling is the most important element in the ritual and contemplation of the memorial site. They regard the concrete blocks as a memorial and the roads, which allow people to walk between them, as a superstructure.

The site stimulates reflection and remembrance of the tragic events and honours the millions of Jews and other victims of Nazi terror. It was opened to the public in May 2005 and has since become an important place of remembrance and reflection not only for the people of Berlin, but also for visitors from all corners of the world (Szulejewska 2014).

The controversy surrounding the Berlin memorial stems from different interpretations and opinions about its aesthetics and role in the Holocaust commemoration process (Connerton 2012). Some critics believe that the implementation may be too abstract and inappropriate to convey Holocaust-related content, and that it may contribute to detracting from historical significance. Others, however, see its value as a symbolic space of remembrance that stimulates reflection on the past, engages in self-discovery and reminds us of the inherent obligation to commemorate the tragedies of the past (Witasiak 2016)⁴.

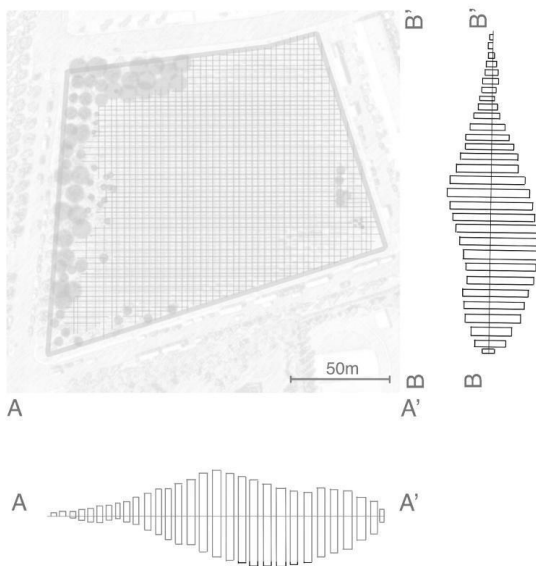

Fig. 4. Schematic plan and cross-section of the Memorial to the Murdered Jews of Europe. Source: by K. Zabielska.

Ryc. 4. Schematyczny rzut oraz przekrój Miejsca Upamiętnienia Pomordowanych Żydów Europy. Źródło: K. Zabielska.

⁴ The controversy surrounding the memorial in Berlin is not just about the form of the memorial itself, but about the attitudes of visitors who often treat the Memorial to the Murdered Jews of Europe as a tourist attraction. The problem was highlighted by an Israeli critic who reworked a selfie of the Holocaust Memorial and pasted it with photos of Holocaust victims. Shapira called his project #YOLOCAUST, combining the word 'holocaust' and the well-known hashtag '#YOLO' (an acronym for 'you only live once'), exhorting people to live fast and intensely. As he wrote on his website, the Berlin memorial, which some people jump on and ride skateboards over, is a symbol of the grave stones of six million Jews murdered and buried in mass graves, and such visitor behaviour shows a lack of respect, historical knowledge and awareness of the greatest tragedy in history (based on YOLOCAUST, 2017).

The controversy surrounding this work is integral to its existence and reflects the deep and complex nature of historical memory and the ways in which it is expressed in public spaces. The Commemoration of the Murdered Jews of Europe is a site that aims to remember the massacre of Jews during the Holocaust and to encourage reflection on the consequences of hatred and intolerance. Its unique compositional layout, the irregularity of the blocks and its central location in Berlin make it an educational tool that engages people in an important discussion about history and human compassion. The commemoration is universal in its message, not restricted to one nationality or religion. Each visitor can individually interpret its meaning. Its strategic location emphasises the importance of the history of the Holocaust for Germany and Europe as a whole and demonstrates an openness to the past and a desire for reconciliation. It provides a focal point in the city park, near government buildings, which creates a strong message about the political and cultural significance of remembrance.

The variation in the size of the concrete blocks creates the impression of an unimaginable number of victims. The arrangement of the blocks in the form of a labyrinth may symbolise the disorientation and chaos that the victims experienced in the concentration camps. Wandering between the concrete blocks may reflect the difficulty of understanding and finding meaning in the tragedy. At the site of the memorials on the concrete blocks, no names or specific information can be found, which emphasises the mass nature of the killings and the deprivation of the victims of their individuality. The simultaneous increase in the height of the concrete blocks with the lowering of the ground level towards the centre is a reversal of the principles of design (the illusion of height), which symbolises the reversal of humanist values, and shows that the journey is a descent into hell. The memorial is thus a depiction of the hell that was the Holocaust.

5.2. September 11 Memorial and Museum (9/11 Memorial and Museum / World Trade Center Memorial and Museum)

As mentioned above, the name 'pomnik' functions in Polish, although according to our research it is a place of remembrance, not a monument.

Fig. 5. World Trade Center Museum and Memorial. Source: About the Memorial 2022.

Ryc. 5. Muzeum i Miejsce Pamięci World Trade Center. Źródło: About the Memorial 2022.

The 'Reflecting Absence' design by Michael Arad and Peter Walker was selected as the winner of an international competition announced by the Lower Manhattan Development Corporation (LMDC) in January 2004. Out of numerous entries from different countries, Arad and Walker's design was chosen as the one that best symbolises a profound remembrance and pays tribute to the victims of the tragic events of 11 September 2001. Creating the design for the memorial was a collaborative effort and landscape architects from PWP Landscape Architecture, headed by Peter Walker, were instrumental in developing a design for the site that provides a space for contemplation, reflection

and reverie. A dedication ceremony for the memorial to mark the tenth anniversary of the attacks was held on 11 September 2011, and the complex was opened to the public the following day (About the Memorial 2022).

The memorial is in Lower Manhattan on the site of the former World Trade Center, where the twin towers that were destroyed in the September 11, 2001 attacks stood. Lower Manhattan - Lower Manhattan is the southernmost part of the island of Manhattan, often referred to as 'downtown', and is usually defined as the area bounded on the north by 14th Street, on the west by the Hudson River, on the east by the East River Strait, and on the south by New York Harbor. Lower Manhattan includes New York City's financial district, Wall Street, as it is this street that is the centre of the business area (National September 11 Memorial & Museum 2022).

The composition of the memorial is symmetrical and balanced, with two large pools of around 4,000 m² as the focal point. These pools are surrounded by hundreds of oak trees that form corridors leading through the space. At the centre of the square is the Tree of Survival. The superstructure elements, such as vegetation, furniture and paving, have been laid out in a regular pattern. Water flows from the walls of the geometric pools, imitating a waterfall. The 152 bronze railings by the pools bear inscriptions containing 2983 names (Marschall 2009). The authors consider the two pools as a monument, and the plants, paving and furniture as superstructural elements that enable contemplation and understanding; they extend the form of the memorial and the surrounding void into the landscape, incorporating it into the fabric of the city.

The World Trade Center Memorial in New York pays tribute to the victims of the tragic events of 11 September 2001. This realisation is not only a physical commemoration, but also a symbolic reminder of the significance of this date in the history of the United States and the world as a whole, for which the States has hitherto been a symbol of freedom and inviolability. The commemoration was designed as a symbolic reminder of the tragic events, a space to reflect, ponder and pay tribute to those who lost their lives in the terrorist attacks on the World Trade Center (Stevens, Franck 2016). The commemoration honours the victims and is a demonstration of the unity, determination and strength that the American people showed in the face of the drama (About the Memorial 2022). The events of 11 September 2001 have gone down in history as a reminder and a warning that there are no symbols that are untouchable and cannot be destroyed, there is no untouchability of power. Freedom and peace can be taken away at any time. This is precisely why the attack on the WTC shocked the world so much - because it was an attack on the freedom and inviolability that the United States stood for for many people. The memorial in New York is therefore a place to commemorate not only the victims of the attack, but also a place to reflect on human humility (Marschall 2009).

The World Trade Center Museum and Memorial still raises a number of controversies today. Above all, the form of commemoration of the victims of the attack in the museum has been the subject of public discussion. According to foreign portals, the families of those murdered pointed out that the site of the tragedy, a symbolic burial place, had become a tourist attraction on which profit is generated. In particular, the introduction of paid entrance to the museum, the opening of a souvenir shop or a café were criticised (Independent 2014)⁵. Relatives of the victims raised their concerns about making certain artefacts, or gruesome photographs from the day of the tragedy, public. In addition, the decision to place the unidentified remains of the victims in a museum, rather than in a separate location, raised concerns and protests from some of the victims' families. There were also debates among critics about the concept of the memorial. Some scholars have argued that the form proposed by Michael Arad and Peter Walker is too abstract and thus may not fully convey the scale of the drama. The decision to place the commemoration on the site of the original Twin Towers raised concerns about the impact on development in lower Manhattan and the logistics of integrating the work into a busy urban area. The complex was expensive to build and there were concerns about the allocation of funds and the potential commercialisation of the site.

⁵ According to the Irish Independent, the families of the victims were distraught that the site of the tragedy, the death of their loved ones, was not being treated as a shrine but an attractive fair where a gift shop had been erected. "They're selling bracelets there," said Jim Riches, father of the victim, in an interview with the portal. "They are making money off my dead son" (based on Independent 2014).

A film broadcast at the museum, showing the wider context of the terrorist attack on the World Trade Center, also provoked much debate. According to many experts, the narrative of the film may have caused some visitors to identify the culprits of the tragedy with followers of Islam rather than Al Qaeda. Dissatisfaction focused mainly on the video's presentation, which considers why terrorists attacked the United States. Islamic groups in America protested that the presentation was simplistic - that visitors without a deeper understanding of tensions in the Middle East might interpret it as linking ordinary, peaceful Muslims to atrocities (Independent 2014)⁶.

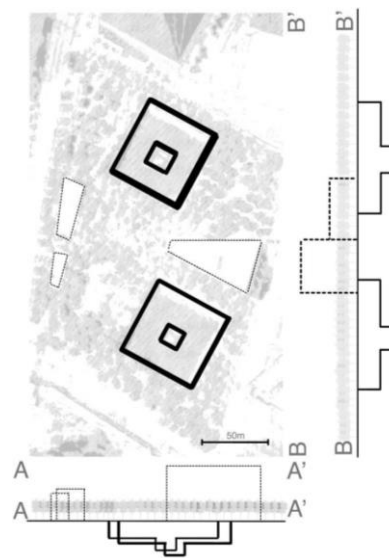

Fig. 6. Schematic plan and cross-section of the World Trade Center Museum and Memorial. Source: by K. Zabielska.

Ryc. 6. Schematyczny rzut oraz przekrój Muzeum i Miejsca Pamięci World Trade Center. Źródło: K. Zabielska.

The location of the memorial in Lower Manhattan, on the site where the World Trade Center towers formerly rose, has unique symbolic significance. The location on the surviving foundations of the towers emphasises the permanence of the memory and is a physical testimony to the events there. The commemoration, thanks to its location on the site, directly corresponds to the tragedy.

The geometric composition and layout correspond to the architecture of the demolished World Trade Center towers. Visitors can experience what the original structure of the complex looked like, which stirs their imagination and gives them a chance to interact with the space and reflect personally. The towers were a symbol of power, of the wealth of the United States, rising upwards - to the sky. The pools are the opposite of the architecture of the demolished buildings - they 'go down' - to hell. This is a deliberate device that illustrates the drama, the disintegration not only of the buildings themselves, but of certain symbolic values.

A key element of the overall concept is the way in which the names of the victims are commemorated. The 152 bronze railings by the pools feature inscriptions of 2983 names - 2977 people who died in the 9/11 attacks and six victims of the 1993 World Trade Centre attack. The arrangement of these names has been carefully planned using a unique algorithm based on the relationships between the victims, such as their proximity to each other at the time of the attack or their affiliation to certain companies or organisations. The project also considers some 1,200 requests from the families of the deceased, giving each name a personal meaning.

5.3 Museum and Memorial in Sobibór

After the end of the Second World War, Sobibór and its tragic history were forgotten for about 20 years. Engineer Romuald Dylewski was the author of the original concept for the commemoration

⁶ "Without context, schoolchildren and regular visitors can link Islam with violent extremism," - Linda Sarsour, head of the Arab American Association of New York, told the Irish Independent. "We wholeheartedly support the museum in making al-Qaeda part of the 9/11 story, but it must be clear that al-Qaeda is a violent extremist group that in no way represents a quarter of the world's population" (based on Independent 2014).

of Sobibór. In 1965, a memorial designed by Mieczysław Welter was unveiled, depicting a woman with a child next to a column symbolising the gas chambers. Another important element was the symbolic placement of a mound at the site where the bodies of the murdered were burned and buried. The unveiling ceremony for the memorial took place on 27 June 1965. However, the form of commemoration at the time did not fully reflect the truth about Sobibor. The memorial plaque incorrectly stated that some 250,000 Soviet prisoners of war died there (Archinea 2013). In 1993, on the occasion of the 50th anniversary of Sobibor, the Museum of the Former Death Camp was established as a branch of the Leczna-Włodawa Lake District Museum. It was also at that time that a new commemorative plaque was unveiled, precisely informing about the victims and the significance of Sobibór as a place of extermination of 250,000 Jews. In 2003, there was an initiative to create an 'Alley of Remembrance' on the site of the former camp, initiated by social organisations from Germany, the Netherlands and Poland. Memorial stones with the names of the victims and commemorating specific groups of victims have been laid along the avenue (Błotnicka-Mazur 2021).

Fig. 7. Museum and Memorial in Sobibór: view of the avenue of remembrance, wall, mass grave strewn with white stones and a memorial designed by Mieczysław Welter depicting a mother and child. Source: by K. Zabielska.

Ryc. 7. Muzeum i Miejsce Pamięci w Sobiborze: widok na aleję pamięci, mur, zbiorową mogiłę wysypaną białymi kamieniami oraz pomnik zaprojektowany przez Mieczysława Weltera przedstawiający matkę z dzieckiem. Źródło: K. Zabielska.

In 2013, an international competition for the new design of the memorial was announced. Three designs were selected, and finally the design by three Polish architects was chosen: Marcin Urbanek, Piotr Michalewicz and Łukasz Mieszkowski. The project involves the creation of a new museum and commemoration on the site of the former camp. In spring 2015, work began on the transformation of the site (Archinea 2013). The realisation of the new memorial concept was completed in October 2023⁷.

The motto of the ideological and artistic concept for the commemoration of the Sobibor camp that guided the designers is a quotation from Czesław Miłosz's poem 'TO':

*(...) Because TO means coming up against a stone wall,
and understanding that this wall will not give way to any of our pleas.*

The memorial site is located within the village of Żłobek near Sobibór, in the Lubelskie Voivodeship. It is surrounded by forest and directly adjacent to the railway line on the Chełm-Włodawa route (MUSEUM AND MEMORIAL SITE IN SOBIBOR 2023). It has been shaped in a geometrical manner. The main axis of the composition is the road that runs from the railway ramp to the camp buildings, up to the mass grave surrounded by an irregular geometric fence (Błotnicka-Mazur 2021). In the area of the square in front of the museum stands a memorial- a sculpture depicting a woman with a child. A concrete wall leads from the museum building to the site of the mass

⁷ Information obtained from the information office at the Sobibor Museum and Memorial on 24 August 2024.

graves, which have been paved with white stones. The Avenue of Remembrance, previously fenced off, has undergone changes. The memorial stones with the names of the victims have been moved to a new location, creating a memorial path. A concrete wall, rising as a barrier, is to separate the area of the mass graves and mark the path leading to the gas chamber (Archinea 2013). The walls of the gas chambers and the barber barracks are also commemorated with white stones. Similar, only without the use of white stones, but just a drawing in the pavement, is symbolically marked by the location of the tunnel that the prisoners dug in their attempted escape and the place where the uprising broke out on 14 October 1943. The authors considered the mass grave to be the main commemorative element, i.e. the monument, and the road, fencing, lighting, furniture, plants⁸ as the superstructure elements.

Roma Sendyka (2021), in the introductory debate to the book 'History in the Spaces of Memory. Camps - places after - museums', cites the words of Giorgio Agamben, who wrote that every gesture of creation, of aestheticisation in relation to the death camps is risky. However, the researcher points to a third approach towards the 'management', or rather 'unmanagement', of memorial sites. As she concludes, the most important thing about extermination camp sites is authenticity, the fact that 'it happened here'. He refers to all monuments, museums and sculptures "attractions" that distract from the real, authentic messages of the past that are enshrined in space. Robert Traba, who also used his own experience as an example in the discussion, pointed to the greater impact of post-camp sites that are stripped bare of any commemorative additions. Sendyka notes that in camp sites where no commemorative activities are undertaken, i.e. where there is "nothing to see", the most important knowledge and awareness that "it happened here" can be found. The author calls this approach conservative. She gives an example from Sobibor, when she was there when excavations were still going on. "An 'Udepanisko' - an area that was literally crushed by the feet of people marching their death during the war, made the biggest impression on her, was the most moving for her, affected her consciousness and imagination. The necessity of cautious use of artistic, symbolic commemoration measures in the post-camp memorials was also pointed out by Bogusław Szmygin. As he noted, symbolic commemoration must not be dominant. It would be better for the authentic site to have nothing at all, leaving a real void that makes the 'crumbs' of the past more visible. The symbolic commemoration can be at the entrance, outside, next to it, while the site of the tragedy itself should remain untouched⁹.

The commemoration is located directly at the site of the tragedy. Although the victims were initially commemorated in the form of a memorial, this form of commemoration proved to be insufficient. It became necessary to add functional elements. The concept of a memorial was therefore created, which uses elements from the repertoire of the landscape architect, allowing human interaction with the space, extending the form of commemoration into the landscape and giving the space the characteristics of place. The memorial, through its narrative dictated by the form of the superstructure elements, shows the whole journey of the prisoners going to their deaths and allows the user to experience this journey.

As we read in the description of the project idea created by the architects, the concrete wall, rising as a barrier, is meant to separate the area of the mass graves and mark the route leading to the gas chamber. Its existence is intended to restore the solemnity and prominence appropriate to

⁸ The mother-and-child statue designed by Mieczysław Welter was left in place, but is not part of the new commemoration concept.

⁹ The way in which the extermination camps are commemorated has been controversial for years. We hear mainly two opposing voices - in favour of leaving the sites of the camps intact and not subjecting them to any form of commemoration, and active commemoration through the construction of monuments, museums and memorials. On this issue, it is difficult to come up with a clear-cut answer. It is also worth noting how Oskar Hansen's Auschwitz camp memorial project, 'The Road', had a significant impact on forms of Holocaust commemoration. Although half a century ago such a bold and abstract concept by the architect did not meet with public understanding, since then more and more abstract forms of commemoration of the Holocaust have begun to appear - such as the sites in Berlin and Sobibor described here and the Memorial in Bełżec. It is worth noting the statement by Bogusław Szmygin, who points to emptiness as the "right" way to commemorate. The motif of emptiness runs through many memorials in Poland and abroad. The aforementioned cases show that the scale of the tragedy is more fully conveyed by emptiness. Minimalism, austerity in means of expression leaves room for contemplation, for the authenticity of the "place after". Too great an accumulation of artistic forms could, as Szmygin emphasised, distract attention from the essence of the space in which the dramatic events took place.

a site where hundreds of thousands of people were exterminated. The wall is both a symbol of solemnity and dignity, separating the viewer from a past full of tragedy. At the same time, it emphasises the mysteriousness of the Sobibor Forest, which conceals an unknowable history.

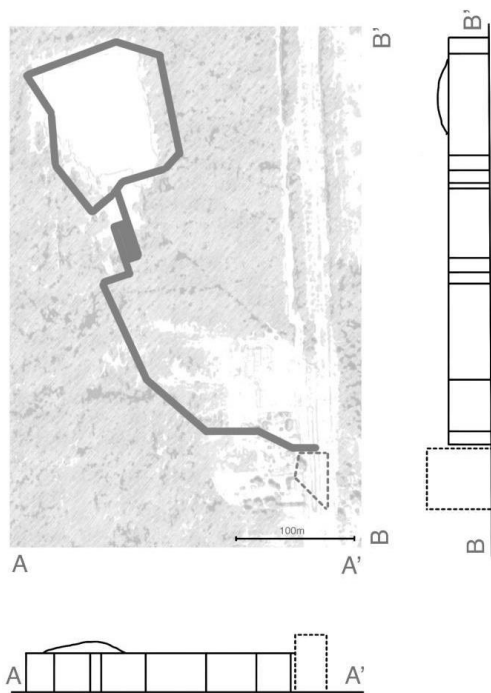

Fig. 8. Schematic plan and cross-sections showing the concept of the memorial in Sobibór. Source: by K. Zabielska.

Ryc. 8. Schematyczny rzut oraz przekroje ukazujące koncepcję upamiętnienia w Sobiborze. Źródło: K. Zabielska.

The focal point of the former camp space is the memorial - a mass grave, a place of rest for victims from all over Europe. The concept aims to commemorate the dead with dignity, in accordance to their faith and religious beliefs. Creating a place where those who have passed away can await the resurrection is a key element of the project. In order to allow visitors direct contact with the grave area, the wall is interrupted within the main avenue. A narrow gap has been created through which a section of a clearing covered with white stone can be seen. This place is an oasis for contemplation, prayer and an official tribute to the victims. It offers a chance to cast a brief glance into the mysterious reality on the other side.

The path leading to the gas chamber has been symbolically incorporated into the area dedicated to the dead by marking its course with a concrete wall. However, as the authors of the commemoration concept emphasise, this is not a trail meant to be walked. The vision of modern visitors recreating the last path of the Holocaust victims seems unethical. According to Jewish tradition, the pavement at the cemetery is for the dead only, so there is no path in the immediate vicinity of the wall. The meandering light grey wall in the distance, running among the trees, shows both the historical course of the path and requires visitors to keep their distance and respect. The avenue meets the wall in the square, which surrounds the mass grave and the site where the gas chamber once stood.

At the Sobibor Memorial, the superstructure elements, especially the road, are the axis that dictates the layout and programme of the entire memorial space. The site is oriented towards the viewer and enabling him or her to have an individual experience of the history recorded at the site. Thanks to the use of superstructured functional elements, people can have a celebration, as in a temple, participate in the ritual and not just be a passive observer.

6. SUMMARY, DISCUSSION AND CONCLUSIONS

The classification of memorials is based on an analysis of the different types of composition, relief, the occurrence of particular forms in inanimate and animate substance, supra-formal elements, formal elements, functional elements, the arrangement of forms and the relationship to the landscape. The diagrams presented in Figure 9 show the frequency of use of the particular phenomena in memorials.

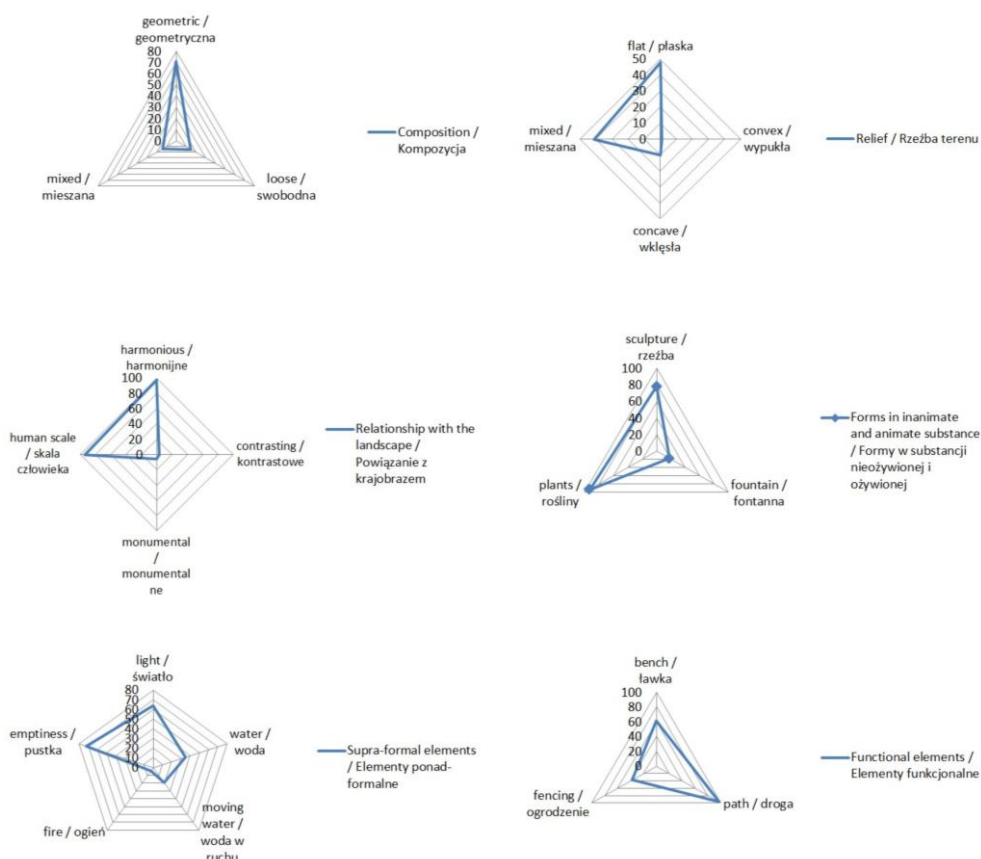

Fig. 9. Diagrams showing the results of the study in relation to composition, relief, relationship to the landscape, forms inanimate and animate substance, supra-formal and functional elements. Source: by K. Zabielska.

Ryc. 9. Wykresy obrazujące wyniki badań względem kompozycji, rzeźby terenu, powiązania z krajobrazem, form w substancji nieożywionej i ożywionej, elementów ponad-formalnych i funkcjonalnych. Źródło: K. Zabielska.

Most of the memorials are dominated by a geometric composition, which clearly indicates that they are designed in an orderly, harmonious manner with defined proportions. The predominant group has a flat relief. Most of the analysed developments feature sculptures - memorials as the main elements of the programme. All of the memorials included in the study use superstructure elements - e.g. communication layout, greenery, lighting, furniture, fencing. There are plants at all sites, but a deeper survey would help to indicate the prevalence of designed greenery that is part of the memorial concept and existing greenery that has been incorporated into the concept. Among the supra-formal elements, the use of artificial light and emptiness as a compositional element dominate, which is consciously created as a distance between the memorial - a form of commemoration - and the landscape. Important functional elements in the memorials are the furniture and the communication layout. Almost all memorials are harmonised with the surrounding landscape. Analysing the composition, one can notice the use of multiplication of forms and their rhythmization.

Memorials and commemorations are spaces made up of many elements - monuments and superstructural elements in which the memory of events and people is encoded. Superstructural elements include greenery, communication layout, furniture, fencing, lighting, water - all forms from the landscape architect's repertoire that serve to furnish the space. Conducting the research, the void was identified as one of the components that build up the memorial, in addition to the memorial and the superstructure elements. It acts as a distance between the memorial and the surrounding landscape, playing a symbolic role in memorials to show loss, desolation, heightening the scale of the drama. In some memorials, it is the void itself that is the form of commemoration, which may lead one to reflect that it has a stronger impact and more emphatically conveys the coded content - loss, death, drama - than the statue, memorial or sculpture itself. An example of this is the Sobibor Memorial, where the distance between the memorial and the empty clearing strewn with white stones (the symbolic mass grave of the victims) heightens the impression of desolation, drama, the actual emptiness left by the tens of thousands of people murdered by the Nazis. The authors point to the need to devote separate research to this issue.

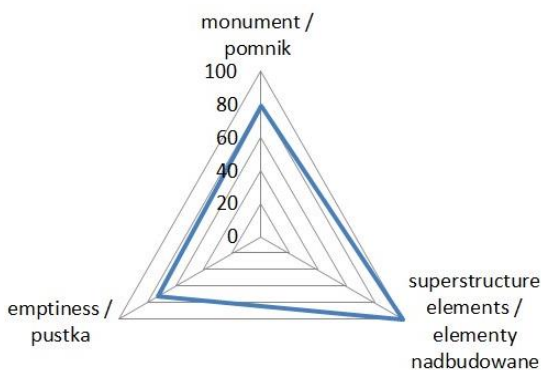

Fig. 10. Diagram showing the results of the research in relation to the building elements of the memorial space - monument, void and superstructure elements. Source: by K. Zabielska.

Ryc. 10. Wykres obrazujący wyniki badań względem elementów budujących miejsce pamięci – pomnik, pustka i elementy nadbudowane. Źródło: K. Zabielska.

The geometric composition indicates that these places are perceived as sacred spaces, shrines where order and order reflect the desire of the people to honour the sacrificed, or the deserving, with dignity and reverence. The greenery is a link to the landscape, and the functional elements - especially the communication layout, furniture and lighting, enable the use of the space and engage the viewer in the story of the past, so that the viewer can experience the events, feelings and emotions that are the subject of the memorial. The search for a vertical direction in the composition seems very important. The *axis mundi* shifts viewers perspective towards the sky, but also pulls the viewer into the depths of the earth. The sublime verticals may attest to the special importance of this treatment in feeling, but such a thesis requires separate research focusing mainly on this aspect.

The considerations undertaken indicate the moment of change of the memorial itself and the development of the memorial to the scale of the site which at the same time allows us to understand the balance between these forms of commemoration and shows the research gaps and directions of consideration for landscape architects. One easily agrees with Grazyna Gliwka (2020) that societies remember and wish to commemorate their identity and, as Avishai Margalit (2023) argues, the need for commemoration has accompanied societies since antiquity. One should also agree with authors who, in considering commemoration in the form of a monument, engage in a discourse and critique of this type of commemoration (Musil 1987, Tanović 2022, Young 2003, Janson 1976). As Agnieszka Gębczyńska-Janowicz (2008) postulates, the watershed moment associated with the events of the Second World War was the development of the form from a figure to a place and our research confirms this thesis and emphasises similarly to Sabina Tanović (2022) understood as spaces of a deeply contemplative and more multidimensional character. The fact of understanding and knowledge of history is the essence of a proper interpretation of the work (Zachariasz 2012), while contemplation is reinforced in the act of interaction (Malinowska-Petelenz 2010), made pos-

sible by an appropriate arrangement in the space, overlaid with utilitarian elements, as previously postulated by Sabina Tanović (2022) and confirmed in our research. It seems appropriate to consolidate the concept of memorial and replace 'monument' with this name, suggesting a larger scale of participation and contemplation. Nora (1984) introduces the concept of memorials as spaces, and the authors demonstrate an algorithm for its creation, by superimposing further elements from the landscape architect's repertoire. Similarly, James E. Young (1993), Erika Doss (2010), Sabina Tanović (2022) indicate the need to consider how to build places of memory. Richard Crownshaw, Jane Kilby, Antony Rowland (2012) like the authors point to the need to include educational values in the programme of memorials.

Care should be taken to ensure that the memorial is in a landscape directly related to the event, tragedy or person it is intended to commemorate. It plays a key role in terms of its symbolic and emotional significance. The commemoration of a historical event should be located where it took place. Location has a profound significance. The memory of what happened becomes embedded in the fabric of the city, it stays in the landscape. It becomes a bridge between the past and the present, allowing future generations to reflect.

Understanding memorial spaces is not possible without adequate historical knowledge and contextual introduction for the visitors. Sites of remembrance are like works of art whose full, often multi-dimensional interpretation is possible only for those who have knowledge of the subject, so that they know which elements to pay attention to and know how to read the content encoded within them. For others, the memorial site may prove to be an interesting backdrop for contemplating everyday landscapes... It may be worth paying attention to the overwriting of elements carrying educational values, such as inscriptions, information boards. However, the authors call for deeper research in this area in conjunction with an analysis of the needs of audiences visiting memorial sites, the balance between the 'sacred' and the 'profane' in these spaces. A reflection on the necessity of likening the memorial to a ritual, where the memorial is the core, an element of worship, a kind of chapel, and the memorial a temple, emerges.

Knowing how to create commemoration in the landscape will be helpful in indicating future directions in the design of memorials and commemoration. The need to commemorate, to interact with a place, to know, to participate in the ritual of remembrance, to contemplate and to understand it, opens a field of activity for landscape architecture. The memorial that was the domain of the sculptor is changing into a sphere of remembrance that is the domain of the landscape architects, and this therefore obliges research in this field and the search for the most appropriate solutions.

UPAMIĘTNIEŃ I POMNIKI

1. WSTĘP

Pamięć o przeszłości stanowi fundamentalny element kształtujący społeczności, umożliwiając jednostkom identyfikację z określoną grupą i jej zakodowaną tożsamością. Społeczeństwa trwają, a pamięć o przeszłości jest przekazywana z pokolenia na pokolenie (Gliwka, 2020). Pamięć jest z natury subiektywna, ponieważ podlega interpretacji i jest opowieścią przedstawioną z określonego punktu widzenia, nierozzerwalnie związaną z emocjami. W związku z tym, jedno wydarzenie może być zupełnie inaczej zapamiętane i odbierane przez różne grupy społeczne.

Lęk przed zapomnieniem jest motywem obecnym już w starożytności, co tylko podkreśla, jak ważną rolę dla ludzkości od zarania dziejów pełni pamięć. Stanowi ona symbol przetrwania, a nawet pewną formę nieśmiertelności. Margalit (2023) rozważa te zagadnienia, analizując etykę pamięci. Od starożytności ludzie odczuwali potrzebę upamiętniania wydarzeń oraz osób, które w znaczący

sposób wpłynęły na losy społeczeństw. Do dziś pamięć jest kluczowym aspektem dla społeczności, a zwłaszcza dla narodowości.

Od wieków różnorodne formy w krajobrazie służą do upamiętniania wydarzeń. Do tych form należą rzeźby, pomniki, drzewa, tablice pamiątkowe, nazwy ulic oraz miejsca. Niniejszy artykuł podejmuje próbę zdefiniowania różnic między sposobami upamiętniania oraz wskazania, kiedy pomnik zaczyna być miejscem pamięci. Z perspektywy architektów krajobrazu autorki chcą poszukać odpowiedzi na pytania związane z tym, jak budowane są miejsca pamięci. Jak wpisywane są wartości związane z upamiętnianiem w krajobraz, jakie elementy są do tego wykorzystywane, jakie układy są tworzone i jak jest to odczytywane przez społeczność. Szukanie odpowiedzi na te pytania to proces badawczy obejmujący analizę formalną, funkcjonalną, komunikacyjną i semantyczną elementów wykorzystanych w wybranych miejscach pamięci.

Pomnik stanowi centralny element miejsca pamięci – jest jego „dominantą”, jądrem i sednem, wokół którego budowana jest cała przestrzeń. Pozostałe elementy pełnią rolę nadbudowy, dlatego istotne jest zbadanie, w jaki sposób pomnik oddziałuje na otaczające go elementy oraz jak te elementy współtworzą przestrzeń umożliwiającą interakcję z pomnikiem. Zamknięte w pomniku idee ożywają, gdy człowiek może nawiązać z nimi dialog, co staje się możliwe dzięki odpowiedniej organizacji przestrzeni – to teza, którą stawiają autorki.

2. POMNIK A MIEJSCE PAMIĘCI

Robert Musil (1987) stwierdził, że "nie ma nic na tym świecie tak niewidzialnego jak pomnik", co oddaje lekceważenie mocy pomnika jako nośnika ponadczasowej pamięci oraz jego niewidzialność wynikającą z publicznego zaniedbania. Rozważania na temat niewidzialności pomników sugerują, że istnieje określony moment, kiedy pomnik przestaje pełnić funkcję nośnika pamięci, związanej z okolicznościami, które doprowadziły do jego powstania (Tanović 2022). Musil (1987) zauważa, że "zasadnicza sztywność, którą pomniki dzielą ze wszystkimi innymi dziełami", sprawia, że pomnik zamienia elastyczną pamięć w coś trwałego, a Young (2003) dodaje, że pomniki często przyjmują postać zakończonego aktu, gdyż są rzadko wznoszone dla żywych. Wobec tego pomniki często stają się zastygłymi maskami śmierci, które nie odnoszą się do współczesności. Jak podkreśla Horst Janson (1976), wiele pomników kończy jako nieudane znaki infrastruktury pamięci.

Przełomowymi momentami dla rozwoju sztuki pomnikowej stały się wydarzenia II wojny światowej. Okazały się impulsem do poszukiwań nowych środków artystycznych formujących miejsca pamięci, które w procesie projektowym integrują rzeźbę - pomnik, architekturę, zieleń, elementy infrastruktury, dzięki czemu umożliwiają współdziałanie widza w inscenizacji pamięci zbiorowej (Gębczyńska-Janowicz 2008).

W badaniach nad pamięcią często używa się terminów "miejsce pamięci" i "pomnik" zamiennie. Jednak przegląd literatury oraz przeprowadzone badania pozwoliły na nakreślenie wyraźnych różnic pomiędzy tymi terminami. Termin "pomnik" wydaje się być wciąż bardziej powszechnie stosowany¹⁰. Projektanci często postrzegają pomniki jako miejsca kultu, podczas gdy miejsca pamięci są rozumiane jako przestrzenie o głęboko kontemplacyjnym i bardziej wielowymiarowym charakterze (Tanović 2022).

Pomnik jest formą architektoniczną lub rzeźbiarską, poświęconą osobie, wydarzeniu lub konkretnemu aktowi. Jego główną funkcją jest bycie wizualnym znakiem. Miejsce pamięci różni się od pomnika, ponieważ jest zdefiniowane jako przestrzeń z wieloma elementami, która angażuje od-

¹⁰ Na przykład badania, do których odwołuje się niniejszy artykuł, pokazały, że miejsce upamiętnienia Pomordowanych Żydów Europy w Berlinie w polskim tłumaczeniu funkcjonuje jako „Pomnik Pomordowanych Żydów Europy”, choć jak wykazały badania, dzieło zawiera elementy klasyfikujące je jako miejsce pamięci. W języku angielskim pełna nazwa upamiętnienia brzmi: „Memorial to the Murdered Jews of Europe”. Termin „memorial” w przypadku Berlina tłumaczony jest jako „pomnik”. Podobnie jest z miejscem upamiętnienia World Trade Center w Nowym Jorku, którego oficjalna angielska nazwa to „National September 11 Memorial & Museum”, a polska nazwa to „Pomnik i Muzeum 11 września”. Z kolei Muzeum i Miejsce Pamięci w Sobiborze, które także zostało szczegółowo opisane w niniejszym artykule, na język angielski tłumaczone jest jako „Museum and Memorial in Sobibór”. Te przykłady pokazują, że angielski termin nie jest precyzyjny - „memorial” bywa tłumaczony jako „pomnik” i „miejsce pamięci”.

wiedzącego na różnych poziomach zależnie od jego przygotowania i posiadanej wiedzy. Interpretacja miejsca pamięci jest często wielowątkowa i wieloznaczna (Zachariasz 2012). Po wejściu do miejsca pamięci, odwiedzający staje się świadkiem wydarzeń, może doświadczyć historii w niej zapisanej. Miejsce pamięci umożliwia widzowi bycie nie tylko biernym obserwatorem, ale także uczestnikiem. Współczesne miejsca pamięci często nawiązują do aktualnych wydarzeń, łącząc przeszłość z teraźniejszością. W wielu przypadkach mogą także odnosić się do przyszłości¹¹.

Współczesne miejsca pamięci ewoluowały od tradycyjnych, monumentalnych pomników ku bardziej refleksyjnym i krytycznym formom. Początkowo pomniki miały wzbudzać uczucia patriotyczne i honorować bohaterów, jednak z czasem zaczęły bardziej koncentrować się na ofiarach, traumie i krytycznej refleksji nad historią (Tanović 2022). Miejsca pamięci są szczególnym rodzajem przestrzeni. Tam rozgrywały się ważne, często dramatyczne wydarzenia, to w nich – jako fragmente wspólnej przestrzeni – zapisano historię, która jest częścią naszego codziennego życia (Malinowska-Petelenz 2010). Miejsce upamiętnienia nabiera mocy przez możliwość wejścia w nie, interakcji w tym dokładnie miejscu, w którym to się zdarzyło – oddziałuje mocniej przez możliwość odniesienia (relacja człowiek-krajobraz). Miejsce pamięci umożliwia odczytywanie historii w nim zawartej i pozwala na dowolność interpretacji, która zależna jest od odbiorcy. Poszczególne elementy tworzące miejsce – zieleń, droga, oświetlenie, woda, mała architektura, czy instalacje rzeźbiarskie budują narrację przestrzeni i pozwalają na doświadczenie zawartej w nich treści (Tanović 2022).

Miejsca pamięci, znane również jako "sites of memory" lub "lieux de mémoire" (termin wprowadzony przez Pierre'a Norę), odgrywają kluczową rolę w krajobrazie kulturowym, pełniąc funkcje zarówno upamiętnienia, jak i refleksji nad przeszłością. Stanowią one przestrzenie, które łączą wspomnienia z przestrzenią fizyczną, tworząc trwałe ślady w krajobrazie. Nora (1984) wprowadza koncepcję miejsc pamięci jako przestrzeni, gdzie historia spotyka się z pamięcią zbiorową. Analizuje, jak te miejsca, zarówno fizyczne jak i symboliczne, stają się nośnikami pamięci narodowej i kulturowej. Podkreśla, że miejsca pamięci są tworzone w wyniku zmieniających się stosunków społecznych, politycznych i kulturowych, służąc jako punkty odniesienia dla tożsamości zbiorowej. Jego praca ukazuje, że pamięć nie jest statyczna, lecz dynamiczna, kształtowana przez aktualne potrzeby społeczne i polityczne. James E. Young (1993) bada różnorodność form miejsc pamięci i ich wpływ na pamięć zbiorową. W swojej pracy analizuje przykłady z różnych kultur i okresów historycznych, ukazując, jak różne społeczeństwa upamiętniają tragedie, jak Holocaust, i bohaterstwo. Young podkreśla, że miejsca pamięci nie tylko przechowują wspomnienia, ale również kształtują sposób, w jaki przyszłe pokolenia będą postrzegać przeszłość. Jego analiza zwraca uwagę na kontrowersje związane z upamiętnianiem i znaczenie estetyki oraz symboliki w tworzeniu tych przestrzeni. Erika Doss (2010) zajmuje się analizą współczesnych tendencji w tworzeniu miejsc pamięci w społeczeństwach zachodnich, ze szczególnym uwzględnieniem kontekstu amerykańskiego. Jej praca jest głęboką eksploracją emocjonalnych i społecznych aspektów, które wpływają na procesy upamiętniania. Bada, jak miejsca pamięci odzwierciedlają i wpływają na emocje społeczne, takie jak trauma, żal i duma. Doss wskazuje na to, że współczesne miejsca pamięci często są odpowiedzią na bieżące wydarzenia i debaty publiczne, pełniąc rolę forum dla wyrażania zbiorowych uczuć i wartości. Jak zauważa, w ostatnich dziesięcioleciach nastąpił znaczący wzrost liczby miejsc pamięci, co nazywa "manią memorialną". Ten trend jest widoczny nie tylko w tradycyjnych formach, takich jak pomniki i tablice pamiątkowe, ale także w bardziej innowacyjnych i interaktywnych formach upamiętniania. Według Doss, wzrost liczby tych miejsc odzwierciedla społeczną potrzebę kolektywnego przepracowania przeszłości oraz wyrażenia zbiorowych uczuć. Autorka podkreśla, że współczesne miejsca pamięci często odzwierciedlają silne emocje społeczne. Miejsca pamięci poświęcone tragicznym wydarzeniom, takie jak ataki terrorystyczne czy katastrofy naturalne, stają się przestrzeniami, gdzie społeczeństwo może zbiorowo przeżywać i przetwarzać traumatyczne doświadczenia. Przykładem jest National September 11 Memorial w Nowym Jorku, które upamiętnia ofiary ataków z 11 września 2001 roku.

¹¹ Niektóre miejsca pamięci nie tylko upamiętniają dawne wydarzenia i uhonorowują ofiary, czy bohaterów, ale wydają się być tworzone „ku przestrodze”, jak gdyby miały być napomnieniem i ostrzeżeniem, byśmy już nigdy nie dopuścili do podobnych tragedii w przyszłości.

Sabina Tanović (2022) opisuje współczesne miejsca pamięci jako złożone, wielowymiarowe przestrzenie, które łączą architekturę, krajobraz, sztukę i technologię. Te miejsca są projektowane z myślą o zaangażowaniu społecznym, refleksji i edukacji, a ich kompozycja uwzględnia zarówno elementy symboliczne, jak i funkcjonalne.

Drozdzewski, De Nardi, Waterton (2018) badają, jak miejsca pamięci kształtują tożsamość zbiorową poprzez różnorodne praktyki upamiętniania. Autorzy analizują przykłady z całego świata, pokazując, jak przeszłość jest pamiętana w przestrzeni publicznej. Dochodzą do wniosku, że współczesne miejsca pamięci często integrują elementy symboliczne i fizyczne, takie jak pomniki, parki pamięci i interaktywne instalacje. Savage (2009) analizuje ewolucję krajobrazu pamięci na National Mall w Waszyngtonie, od jego początków po współczesność, z naciskiem na zmiany w formach upamiętniania. Jak dowodzi, współczesne miejsca pamięci są bardziej złożone i zróżnicowane niż ich historyczne odpowiedniki. Zawierają nowoczesne elementy architektoniczne i technologiczne, które umożliwiają interaktywne doświadczenie pamięci. Volk (2010) bada, jak miejsca pamięci w Libanie odzwierciedlają i kształtują zbiorową pamięć o męczennikach oraz konflikcie w kontekście politycznym i społecznym. Miejsca pamięci w Libanie składają się z tradycyjnych pomników, murali oraz nowoczesnych instalacji artystycznych. Pełnią one funkcje upamiętnienia, edukacji i politycznej mobilizacji, pomagając społeczeństwu w przetwarzaniu traumy i budowaniu narodowej tożsamości. Crownshaw, Kilby, Rowland (2012) analizują przyszłość miejsc pamięci w kontekście globalnych zmian technologicznych, społecznych i kulturowych. Jak konkludują, przyszłe miejsca pamięci będą coraz bardziej zintegrowane z technologią, umożliwiając interaktywne i personalizowane doświadczenia pamięci. Będą pełnić funkcje edukacyjne, społeczne i terapeutyczne, adaptując się do zmieniających się potrzeb i oczekiwań społecznych.

Żadne z wymienionych wyżej opracowań nie podejmuje precyzyjnego wskazania, z perspektywy architekta krajobrazu, elementów, które – obok pomnika – budują miejsce pamięci. Pomnik i miejsce pamięci to dwa terminy często używane zamiennie, jednak, zdaniem autorek, kluczowe jest zidentyfikowanie elementów z repertuaru architekta krajobrazu, które tworzą nadbudowę wokół pomnika, przekształcając go w miejsce pamięci i zwiększając możliwości jego użytkowania. Przegląd literatury ukazuje potrzebę tworzenia takich miejsc, które rozszerzają skalę pomnika do skali miejsca, odpowiadając na potrzebę fizycznej obecności w tej przestrzeni. Miejsce pamięci powinno być przestrzenią, w której można przebywać, ale i współuczestniczyć w specyficznym rytuale pamięci. Badania uwzględniają społeczną potrzebę projektowania takich miejsc, a autorki, z perspektywy architekta krajobrazu, starają się określić, które elementy realizują tę potrzebę i umożliwiają rozszerzenie przestrzeni pomnika do skali miejsca.

3. METODYKA

Autorki zajęły się analizą miejsc pamięci i pomników, by znaleźć odpowiedź, czym one się różnią, jak są budowane przestrzenie wokół nich, co dla architektury krajobrazu jest istotne zarówno dla samego rozumienia języka i symboliki tych przestrzeni, jak i projektowania. Wiemy bowiem, że niektóre miejsca pamięci cieszą się dużym uznaniem i uczestnictwem społecznym, a inne są zapomniane. Wobec tego należy zbadać, jak powinno się urządzać takie miejsca. Autorki poszukiwały charakterystyki miejsca pamięci i pomnika z perspektywy architektury krajobrazu, który wpisuje te badania w schemat metodyczny architekta krajobrazu:

W przypadku pomników, analiza skupiała się na formie, materiałach i powiązaniu z otoczeniem. Forma pomników była różnorodna i obejmowała zarówno przedstawienia figuratywne, abstrakcyjne, geometryczne, jak i artefakty. Analizowano, czy pomniki przedstawiają sylwetki ludzi, zwierząt, roślin czy są to przedmioty o znaczeniu symbolicznym. Materia i substancja, z których wykonane były pomniki, również były przedmiotem szczegółowej analizy, uwzględniając różnorodne materiały jak kamień, metal, drewno czy szkło.

Miejsca pamięci badano pod kątem kompozycji, rzeźby terenu, oraz obecności form w substancji nieożywionej i ożywionej. Kompozycje miejsc pamięci klasyfikowano jako geometryczne (ściśle i symetryczne układy), swobodne (naturalne, organiczne formy i układy) lub nieokreślone (kompozycje trudne do jednoznacznego zdefiniowania), co pozwalało na zrozumienie różnorodnych spo-

sobów, w jakie te przestrzenie zostały zaprojektowane. Rzeźba terenu, czyli sposób, w jaki teren został ukształtowany na potrzeby projektu również był kluczowym elementem analizy. To, czy jej forma jest płaska, wklęsła, czy wypukła opisano i pokazano na przekrojach, by w ten sposób zwrócić uwagę na istotność tego elementu w projektowaniu i jego wymiar symboliczny. Badano również obecność form takich jak rzeźby, fontanny oraz roślinność, co pozwalało na zrozumienie interakcji między elementami ożywionymi i nieożywionymi w przestrzeni pamięci.

Elementy ponad-formalne, takie jak światło (naturalne lub sztuczne), woda, ruch wody, ogień i pustka, również były istotnym aspektem badań. Analizowano, jak te elementy wpływają na atmosferę i odbiór miejsc pamięci. Elementy funkcjonalne, takie jak drogi, ławki i ogrodzenia, były również badane w kontekście ich wpływu na dostępność i użytkowanie tych miejsc. Układ form, czyli sposób, w jaki różne elementy były rozmieszczone w przestrzeni, był badany pod kątem zapętlenia (elementy wielokrotnie powtórzone zamykające się w pewien cykl)¹², multiplikacji (wielokrotne powtórzenie elementów), rytmu (regularne powtórzenie elementów) lub nieładu (brak regularności, chaotyczne układy). Analizowano również powiązanie pomników i miejsc pamięci z krajobrazem. Sprawdzano, czy formy te są harmonijne z otoczeniem, kontrastowe czy monumentalne. Te aspekty pozwalały na zrozumienie, jak miejsca pamięci i pomniki wpisują się w krajobraz, w którym są zlokalizowane. Dyskurs społeczny wywoływany przez pomniki i miejsca pamięci również był przedmiotem analizy. Badano, jakie emocje i refleksje wywołują te miejsca oraz jak są interpretowane w kontekście społecznym i historycznym.

W toku badań zdecydowano o podziale analiz na dwie odrębne kategorie: miejsca pamięci oraz pomniki. Wynikało to z różnic w ich charakterystyce oraz powiązaniu z krajobrazem. Spośród 100 miejsc pamięci wybrano trzy najbardziej wymowne i znane, które zostały szczegółowo opisane w artykule. Kategorie kompozycji, rzeźby terenu i formy były klasyfikowane według metodologii stosowanej w analizie przestrzeni ogrodowych (Myszka-Stąpór 2014, Myszka, Augustyniak 2022). Metoda badawcza opierała się na szczegółowej analizie formy, kompozycji, materii, rzeźby terenu oraz powiązania z krajobrazem. Rozróżnienie na dwie kategorie oraz wybór najbardziej reprezentatywnych przypadków umożliwiło dokładne zbadanie charakterystyk i społecznego znaczenia współczesnych miejsc pamięci w kontekście architektury krajobrazu.

4. WYNIKI BADAŃ WSTĘPNYCH

Szeroki przegląd poprowadzony przez autorki, by scharakteryzować repertuar form z perspektywy architekta krajobrazu pozwolił podjąć próbę zredefiniowania pojęć związanych z rozumieniem pomnika, miejsca pamięci, upamiętniania, pamięci w krajobrazie. Autorki skupiły się na kwestiach formalnych, natomiast kwestie społeczne i znaczeniowe okazują się istotne, ale wymagają pogłębienia badań i wprowadzenia interdyscyplinarnych metod dotyczących badań społecznych i psychologicznych.

Dystans jest to przestrzeń pomiędzy sacrum a profanum, czyli zasięgiem oddziaływania elementu upamiętniającego, a krajobrazem. To rodzaj przestrzeni rozdzielającej sacrum od profanum, specyficzna pustka pozwalająca istnieć materii. W przypadku miejsc pamięci *dystans* między formami upamiętniania a krajobrazem jest większy, a w przypadku pomników *dystans* był mniejszy.

Pomnik (element upamiętniający) to główna, centralna forma upamiętnienia, mająca na celu zachowanie w pamięci społeczeństwa osoby, wydarzenia lub idei o szczególnym znaczeniu historycznym, kulturowym czy społecznym. Jest to element o charakterze symbolicznym, który często przybiera postać rzeźby, obelisku, tablicy pamiątkowej lub innej formy artystycznej, skoncentrowanej na przekazie emocjonalnym i intelektualnym. Pomnik jest sednem miejsca pamięci, wokół którego koncentruje się cała przestrzeń, stanowiąc metaforyczne centrum, niekiedy fizyczne i do niego odnoszą się pozostałe elementy.

¹² Autorki określiły ten układ form jako „zapętlenie”, ponieważ trudno jest wskazać wyraźny moment rozpoczęcia i zakończenia w kompozycji. Uczestnictwo w tym procesie może rozpocząć się i zakończyć w dowolnym momencie, a całość tworzy swoisty cykl. Termin „zapętlenie” odnosi się jednak do relacji człowieka z tą przestrzenią, nadając jej specyficzny charakter – człowiek kontemplujący może w każdym momencie włączyć się w ten cykl, a następnie równie łatwo go opuścić, co podkreśla płynność i ciągłość tego doświadczenia.

Elementy nadbudowane wszelkie dodatkowe formy przestrzenne, które wspierają i uzupełniają funkcję pomnika, tworząc krajobraz miejsca pamięci. Do elementów nadbudowanych zalicza się drogi i ścieżki, meble (ławki, kosze na śmieci), oświetlenie, roślinność oraz inne elementy z repertuaru architekta krajobrazu. Mają one za zadanie zarówno podkreślić znaczenie pomnika, jak i umożliwić odbiorcom komfortowe oraz refleksyjne przebywanie w tej przestrzeni. Elementy te stanowią ramę dla pomnika, kreując jego otoczenie w sposób, który sprzyja kontemplacji, wspomnieniu oraz odbiorowi przekazu, jaki niesie pomnik.

Pomnik i elementy nadbudowane pozostają w ścisłej relacji, gdzie pomnik pełni rolę głównego nośnika pamięci, a elementy nadbudowane tworzą kontekst przestrzenny, który wspomaga jego oddziaływanie. Architekt krajobrazu, projektując miejsce pamięci, musi zatem dążyć do stworzenia takiego układu przestrzennego, który nie tylko eksponuje pomnik, ale także umożliwia odbiorcom głębokie, wielozmysłowe doświadczanie przestrzeni pamięci. W praktyce oznacza to, że wybór roślin, ukształtowanie terenu, rodzaj nawierzchni czy rozmieszczenie małej architektury są decyzjami, które bezpośrednio wpływają na percepcję i emocjonalny odbiór miejsca.

5. WYNIKI BADAŃ WŁAŚCIWYCH

5.1. Pomnik Pomordowanych Żydów Europy (Memorial to the Murdered Jews of Europe)

Jak już wcześniej nadmieniono w języku polskim funkcjonuje nazwa „pomnik”, chociaż według naszych badań jest to miejsce upamiętnienia, a nie pomnik.

Miejsce Upamiętnienia Pomordowanych Żydów Europy (Memorial to the Murdered Jews of Europe) w Berlinie zostało zaprojektowane przez architekta Petera Eisenmana. Odsłonięcie nastąpiło 10 maja 2005 roku (Malinowska-Petelenz 2010). Realizacja znajduje się przy Cora-Berliner-Straße. Usytuowana w sąsiedztwie obszernego parku Tiergarten, jest położona w centralnym punkcie w berlińskiej dzielnicy Friedrichstadt, blisko budynku Reichstagu i Bramy Brandenburskiej. To symboliczne miejsce upamiętnienia leży na terenie, gdzie niegdyś znajdował się Mur Berliński, który dzielił miasto. W czasie wojny ten obszar pełnił funkcję centralnego punktu administracyjnego w hitlerowskiej machinie zagłady, z Urzędem Kanclerskim i bunkrem w jego pobliżu. Ponadto, sąsiaduje z wieloma ambasadami Berlina (Stevens, Franck 2016).

Wizualnie miejsce upamiętnienia przypomina labirynt z wąskimi przejściami między betonowymi blokami. Założenie składa się z 2711 bloków o różnej wysokości, wykonanych z gładkiego, szarego betonu, o równych i jednolitych powierzchniach. Bloki te są ułożone w regularną siatkę. Każdy blok ma inny wymiar – mniejsze znajdują się na obrzeżach, a ich wysokość stopniowo rośnie w kierunku centrum (Stevens, Franck 2016). Cała przestrzeń, zajmująca 1,9 hektara, ma prostokątny układ. Układ ten, otoczony zielenią w krajobrazie, umożliwia dodanie innych elementów funkcjonalnych. W tym przypadku są to długie, proste i wąskie alejki pomiędzy blokami. Wchodząc między bloki, obserwator dostrzega jednoczesny wzrost wysokości betonowych bloków oraz obniżenie poziomu terenu w kierunku centrum (Rauterberg 2005). Zmiana w wysokości możliwa jest do odczucia jedynie w interakcji, a według autorek, odczuwanie jest najważniejszym elementem rytuału i kontemplacji miejsca pamięci. Betonowe bloki uznają za pomnik, a drogi, umożliwiające wędrówkę między nimi za nadbudowę.

Miejsce pobudza do refleksji i pamięci o tragicznych wydarzeniach oraz uhonorowanie milionów Żydów i innych ofiar nazistowskiego terroru. Zostało otwarte dla publiczności w maju 2005 roku i od tego czasu stało się ważnym miejscem pamięci i refleksji nie tylko dla mieszkańców Berlina, ale także dla odwiedzających z różnych zakątków świata (Szulejewska 2014).

Kontrowersje wokół miejsca upamiętnienia w Berlinie wynikają z różnych interpretacji i opinii na temat jego estetyki i roli w procesie upamiętniania Holocaustu (Connerton 2012). Niektórzy krytycy uważają, że realizacja może być zbyt abstrakcyjna i nieodpowiednia do przekazywania treści związanych z Holocaustem, a także że może przyczynić się do umniejszenia znaczenia historycznego. Inni natomiast widzą w niej wartość jako symboliczną przestrzeń pamięci, która pobudza do reflek-

sji nad przeszłością, angażuje do jej samodzielnego odkrywania i przypomina o nieodłącznym obowiązku upamiętniania tragedii z przeszłości (Witasiak 2016)¹³.

Kontrowersje wokół tego dzieła są integralną częścią jego istnienia i oddają głęboką i złożoną naturę pamięci historycznej oraz sposobów jej wyrażania w przestrzeni publicznej. Upamiętnienie Pomordowanych Żydów Europy jest miejscem, które ma na celu przypomnienie o masakrze Żydów podczas Holokaustu oraz zachęcanie do refleksji nad konsekwencjami nienawiści i nietolerancji. Jego wyjątkowy układ kompozycyjny, nieregularność bloków i centralne usytuowanie w Berlinie sprawiają, że jest to narzędzie edukacyjne, które angażuje ludzi w ważną dyskusję na temat historii i ludzkiego współczucia. Upamiętnienie jest uniwersalne w swoim przesłaniu, nie jest ograniczone do jednej narodowości czy wyznania. Każdy odwiedzający może indywidualnie interpretować jego znaczenie. Strategiczne usytuowanie podkreśla znaczenie historii Holokaustu dla Niemiec i Europy jako całości oraz ukazuje otwartość na przeszłość i dążenie do pojednania. Stanowi centralny punkt w parku miejskim oraz w bliskim sąsiedztwie ważnych budynków rządowych, co tworzy silne przesłanie o politycznym i kulturowym znaczeniu pamięci.

Zmienność wielkości betonowych bloków tworzy wrażenie niewyobrażalnej liczby ofiar. Układ bloków w formie labiryntu może symbolizować dezorientację i chaos, których ofiary doświadczyły w obozach koncentracyjnych. Wędrówka pomiędzy betonowymi blokami może odzwierciedlać trudności w zrozumieniu i znalezieniu sensu w tragedii. W miejscu upamiętnienia na betonowych blokach nie odnajdziemy żadnych nazwisk ani konkretnych informacji, co podkreśla masowość mordów i pozbawienie ofiar ich indywidualności. Równoczesny wzrost wysokości betonowych bloków z obniżaniem poziomu terenu w kierunku centrum jest odwróceniem zasad projektowania (iluzji wysokości), co symbolizuje odwrócenie humanistycznych wartości, pokazuje, że wędrówka ta jest schodzeniem w dół – do piekła. Miejsce upamiętnienia jest więc zobrazowaniem piekła, jakim był Holokaust.

5.2. Pomnik i Muzeum 11 września (9/11 Memorial and Museum / World Trade Center Memorial and Museum)

Jak już wyżej nadmieniono w języku polskim funkcjonuje nazwa „pomnik”, chociaż według naszych badań jest to miejsce pamięci, a nie pomnik.

Projekt "Reflecting Absence" autorstwa Michaela Arada i Petera Walkera został wyłoniony jako zwycięzca międzynarodowego konkursu ogłoszonego przez Lower Manhattan Development Corporation (LMDC) w styczniu 2004 roku. Spośród licznych zgłoszeń z różnych krajów, projekt Arada i Walkera został wybrany jako ten, który najlepiej symbolizuje głęboką pamięć i oddaje hołd ofiarom tragicznych wydarzeń z 11 września 2001 roku. Tworzenie projektu upamiętnienia było wspólnym wysiłkiem, a architekturę krajobrazu z biura PWP Landscape Architecture, z Peterem Walkerem na czele, odegrali kluczową rolę w opracowaniu projektu miejsca, które zapewni przestrzeń do kontemplacji, refleksji i zadumy. Uroczystość poświęcenia miejsca pamięci z okazji dziesiątej rocznicy zamachów odbyła się 11 września 2011 roku, a następnego dnia kompleks został otwarty dla zwiedzających (About the Memorial 2022).

Miejsce pamięci znajduje się na Dolnym Manhattanie na terenie byłego World Trade Center, w miejscu, gdzie stały bliźniacze wieże, zniszczone podczas ataków 11 września 2001 roku. Lower Manhattan - Dolny Manhattan to wysunięta najdalej na południe część wyspy Manhattan, określana często mianem "centrum", definiowana jest zazwyczaj jako obszar ograniczony od północy przez 14. ulicę, na zachodzie przez rzekę Hudson, na wschodzie przez cieśninę East River, zaś na południu przez New York Harbor. Lower Manhattan obejmuje dystrykt finansowy Nowego Jorku –

¹³ Kontrowersje wokół miejsca upamiętnienia w Berlinie nie dotyczą jedynie samej formy pomnika, a postaw odwiedzających, którzy często traktują Pomnik Pomordowanych Żydów Europy jak atrakcję turystyczną. Na problem zwrócił uwagę izraelski krytyk, który przerobił selfie z Pomnikiem Holokaustu i kleił je w zdjęcia ofiar zagłady. Swoją projekt Shapira nazwał #YOLOCAUST, łącząc w jedno słowo "holocaust" i znany hasztag "#YOLO" (skrót od angielskiego: you only live once - żyje się tylko raz), nawołując do tego, by żyć szybko i intensywnie. Jak napisał na swojej stronie internetowej, berlińskie miejsce pamięci, po którym niektórzy ludzie skaczą, jeżdżą deskorolkami, jest symbolem kamieni nagrobnych sześciu milionów Żydów zamordowanych i pochowanych w masowych grobach, a takie zachowanie zwiedzających jest wyrazem braku szacunku, wiedzy historycznej i świadomości o największej tragedii w historii (na podstawie YOLOCAUST, 2017).

Wall Street, jako że właśnie ta ulica stanowi centrum obszaru biznesowego (National September 11 Memorial & Museum 2022).

Kompozycja miejsca pamięci jest symetryczna i zrównoważona, a centralnym punktem są dwa duże baseny o powierzchni około 4000 m². Baseny te są otoczone setkami dębów, które tworzą korytarze prowadzące przez przestrzeń. Na środku placu znajduje się Drzewo Ocalenia. Elementy nadbudowane, takie jak roślinność, meble oraz nawierzchnia, zostały rozplanowane w sposób regularny. Ze ścian geometrycznych basenów spływa woda, imitując wodospad. Na 152 brązowych balustradach przy basenach znajdują się inskrypcje zawierające 2983 nazwiska (Marschall 2009). Za pomnik autorki uznają dwa baseny, a rośliny, nawierzchnię oraz meble za elementy nadbudowane umożliwiające kontemplację i rozumienie, rozciągają formę pomnika oraz otaczającej go pustki na krajobraz, włączając go w tkanę miasta.

Miejsce pamięci "World Trade Center Memorial" w Nowym Jorku oddaje hołd ofiarom tragicznych wydarzeń z 11 września 2001 roku. Realizacja stanowi nie tylko fizyczne upamiętnienie, ale także symboliczne przypomnienie o znaczeniu tej daty w historii Stanów Zjednoczonych i całego świata, dla którego dotąd Stany były symbolem wolności i nietykalności. Upamiętnienie zostało zaprojektowane jako symboliczne przypomnienie o tragicznych wydarzeniach, przestrzeń do refleksji, zadumy i oddania hołdu tym, którzy stracili życie w atakach terrorystycznych na World Trade Center (Stevens, Franck 2016). Upamiętnienie oddaje cześć ofiarom i jest manifestacją jedności, determinacji i siły, jakie naród amerykański wykazał w obliczu dramatu (About the Memorial 2022). Wydarzenia z 11 września 2001 roku zapisały się na kartach historii jako przypomnienie i ostrzeżenie, że nie ma takich symboli, które są nietykalne i nie można ich zniszczyć, nie istnieje nietykalność mocarstwa. Wolność i pokój mogą być w każdej chwili odebrane. To właśnie dlatego atak na WTC tak bardzo wstrząsnął całym światem – bo był atakiem na wolność i nietykalność, których symbolem dla wielu ludzi były Stany Zjednoczone. Miejsce pamięci w Nowym Jorku jest więc miejscem upamiętnienia nie tylko ofiar zamachu, ale także miejscem zadumy nad pokorą ludzką (Marschall 2009).

Muzeum i Miejsce Pamięci World Trade Center do dziś budzi szereg kontrowersji. Publicznym dyskusjom poddawana jest przede wszystkim forma upamiętnienia ofiar zamachu w muzeum. Rodziny zamordowanych, jak podają zagraniczne portale, zwracały uwagę na to, że miejsce tragedii, symboliczne miejsce pochówku, stało się atrakcją turystyczną, na której generowany jest zysk. Krytykowane było szczególnie wprowadzenie płatnego wejścia do muzeum, otwarcie sklepu z pamiątkami, czy kawiarni (Independent 2014)¹⁴. Bliscy ofiar zgłaszali swoje wątpliwości w kwestii upubliczniania pewnych artefaktów, czy makabrycznych zdjęć z dnia tragedii. Ponadto, decyzja o umieszczeniu niezidentyfikowanych szczątków ofiar w muzeum, a nie w osobnym miejscu, wywołała obawy i protesty niektórych rodzin ofiar. Wśród krytyków trwały także dyskusje nad koncepcją upamiętnienia. Niektórzy badacze twierdzili, że forma zaproponowana przez Michaela Arada i Petera Walkera jest zbyt abstrakcyjna, przez co może nie oddawać w pełni skali dramatu. Decyzja o umieszczeniu upamiętnienia w miejscu oryginalnych Wież Bliźniaczych wywołała obawy dotyczące wpływu na rozwój dolnego Manhattanu oraz logistyki związanej z wkomponowaniem dzieła w ruchliwy obszar miejski. Budowa kompleksu była kosztowna, pojawiły się obawy dotyczące alokacji funduszy oraz potencjalnej komercjalizacji miejsca.

Wiele dyskusji wywołał także film emitowany w muzeum, ukazujący szerszy kontekst ataku terrorystów na World Trade Center. Według wielu ekspertów narracja filmu mogła sprawić, że część odwiedzających będzie utożsamiała winowajców tragedii z wyznawcami islamu, a nie z Al. Caidą. Niezadowolenie koncentrowało się głównie na prezentacji wideo, która rozważa, dlaczego terroryści zaatakowali Stany Zjednoczone. Islamskie grupy w Ameryce protestowały przeciwko temu, że prezentacja jest uproszczona - że odwiedzający, którzy nie mają głębszego zrozumienia napięć na

¹⁴ Jak podaje Irish Independent, rodziny ofiar były zrozpaczone tym, że miejsce tragedii, śmierci ich bliskich, nie jest traktowane jak sanktuarium, a atrakcyjny jarmark, na którym postawiono sklep z pamiątkami. "Oni tam sprzedają bransoletki" - powiedział Jim Riches, ojciec ofiary, w rozmowie z portalem. "Zarabiają na moim zmarłym synu" (na podstawie Independent 2014).

Bliskim Wschodzie, mogą interpretować ją jako łączącą zwykłych, pokojowych muzułmanów z okrucieństwem (Independent 2014)¹⁵.

Lokalizacja miejsca pamięci na Dolnym Manhattanie, na terenie, gdzie wcześniej wznosiły się wieże World Trade Center, ma wyjątkowe znaczenie symboliczne. Umieszczenie na ocalałych fundamentach wież podkreśla trwałość pamięci i jest fizycznym świadectwem tamtych wydarzeń. Upamiętnienie dzięki lokalizacji w miejscu zdarzenia bezpośrednio koresponduje z tragedią.

Geometryczna kompozycja i rozplanowanie odpowiadają architekturze zburzonych wież World Trade Center. Odwiedzający mogą doświadczyć, jak wyglądała oryginalna struktura kompleksu, co porusza ich wyobraźnię, daje szansę na interakcję z przestrzenią i osobistą refleksję. Wieże były symbolem potęgi, bogactwa Stanów Zjednoczonych, wznosiły się w górę – do nieba. Baseny są odwrotnością architektury zburzonych budynków – „schodzą w dół” – do piekła. Jest to celowy zabieg, który obrazuje dramat, rozpad nie tylko samych budynków, ale pewnych symbolicznych wartości.

Kluczowym elementem całej koncepcji jest sposób, w jaki upamiętniono nazwiska ofiar. Na 152 brązowych balustradach przy basenach znajdują się inskrypcje 2983 nazwisk - 2977 osób, które zginęły w atakach z 11 września, oraz sześciu ofiar zamachu na World Trade Center w 1993 roku. Układ tych nazwisk został starannie zaplanowany przy użyciu unikalnego algorytmu, opartego na relacjach między ofiarami, takich jak ich bliskość w chwili ataku czy przynależność do określonych firm czy organizacji. Projekt uwzględnia także około 1200 próśb od rodzin zmarłych, co nadaje każdemu nazwisku osobistą wymowę.

5.3 Muzeum i Miejsce Pamięci w Sobiborze (Museum and Memorial in Sobibór)

Po zakończeniu II wojny światowej, przez około 20 lat Sobibór i jego tragiczna historia zostały zapomniane. Inżynier Romuald Dylewski był autorem pierwotnej koncepcji upamiętnienia Sobiboru. W 1965 roku odsłonięto pomnik zaprojektowany przez Mieczysława Weltera, przedstawiający kobietę z dzieckiem przy kolumnie symbolizującej komory gazowe. Ważnym elementem było także symboliczne umieszczenie kopca w miejscu, gdzie ciała pomordowanych były palone i zakopywane. Ceremonia odsłonięcia pomnika odbyła się 27 czerwca 1965 roku. Jednakże, ówczesna forma upamiętnienia nie oddawała w pełni prawdy o Sobiborze. Tablica pamiątkowa zawierała błędną informację, że zginęło tam około 250 000 jeńców radzieckich (Archinea 2013). W 1993 roku, z okazji 50. rocznicy powstania w Sobiborze, utworzono Muzeum Byłego Obozu Zagłady jako oddział Muzeum Pojezierza Łęczyńsko-Włodawskiego. Wtedy również odsłonięto nową tablicę pamiątkową, precyzyjnie informującą o ofiarach i znaczeniu Sobiboru jako miejsca zagłady 250 000 Żydów. W 2003 roku powstała inicjatywa stworzenia "Alei Pamięci" na terenie byłego obozu, inicjowana przez organizacje społeczne z Niemiec, Holandii i Polski. Kamienie pamięci z nazwiskami ofiar oraz upamiętniające konkretne grupy ofiar zostały ułożone przy alei (Błotnicka-Mazur 2021).

W 2013 roku ogłoszono międzynarodowy konkurs na nową aranżację miejsca pamięci. Wyłoniono trzy projekty, a ostatecznie wybrano projekt autorstwa trzech polskich architektów: Marcina Urbanka, Piotra Michalewicza i Łukasza Mieszkowskiego. Projekt zakłada stworzenie nowego muzeum oraz upamiętnienia na terenie byłego obozu. Wiosną 2015 roku rozpoczęto prace nad przekształceniem terenu (Archinea 2013). Realizacja nowej koncepcji miejsca pamięci została ukończona w październiku 2023 roku¹⁶.

Motto ideowo-artystycznej koncepcji upamiętnienia obozu w Sobiborze, które przyświecało projektantom to cytat z wiersza Czesława Miłosza „TO”:

*(...) Ponieważ TO oznacza natknięcie się na kamienny mur,
i zrozumienie, że ten mur nie ustąpi żadnym naszym błaganiom.*

¹⁵ "Bez kontekstu, dzieci w wieku szkolnym i zwykli odwiedzający mogą łączyć islam z brutalnym ekstremizmem" - powiedziała dziennikarzowi Irish Independent Linda Sarsour, szefowa Arab American Association of New York. "Z całego serca wspieramy muzeum w uczynieniu Al-Kaidy częścią historii 9/11, ale musi być jasne, że Al-Kaida jest skrajnie ekstremistyczną, brutalną grupą, która w żaden sposób nie reprezentuje jednej czwartej światowej populacji" (na podstawie Independent 2014).

¹⁶ Informacja pozyskana w biurze informacji w Muzeum i Miejscu Pamięci w Sobiborze 24 sierpnia 2024 roku.

Miejsce pamięci znajduje się w obrębie wsi Żłobek koło Sobiboru, w województwie lubelskim. Jest otoczone lasem i sąsiaduje bezpośrednio z linią kolejową przy trasie Chełm-Włodawa (MUZEUM I MIEJSCE PAMIĘCI W SOBIBORZE 2023). Zostało ukształtowane w sposób geometryczny. Główną osią kompozycji jest droga, która przebiega od rampy kolejowej, do zabudowań obozu, aż po masową mogiłę otoczoną nieregularnym, geometrycznym ogrodzeniem (Błotnicka-Mazur 2021). Na terenie placu przed muzeum stoi pomnik - rzeźba przedstawiająca kobietę z dzieckiem. Betonowy mur prowadzi od budynku muzeum do miejsca masowych grobów, które zostały wybrukowane białymi kamieniami. Aleja Pamięci, wcześniej ogrodzona, przeszła zmiany. Kamienie pamięci z nazwiskami ofiar zostały przeniesione w nową lokalizację, tworząc ścieżkę pamięci. Betonowy mur, wznoszący się jako bariera, ma oddzielać teren masowych grobów i wyznaczać szlak prowadzący do komory gazowej (Archinea 2013). Białymi kamieniami są upamiętnione także mury komór gazowych oraz baraku fryzjerskiego. Podobnie, tylko bez użycia białych kamieni, a samym rysunkiem w nawierzchni, oznaczone zostało symbolicznie miejsce przebiegu tunelu, który wykopali więźniowie, podejmując próbę ucieczki oraz miejsce, gdzie 14 października 1943 roku nastąpił wybuch powstania. Za główny element upamiętniający, czyli pomnik, autorki uznały masową mogiłę, a za elementy nadbudowane drogę, ogrodzenie, oświetlenie, meble, rośliny¹⁷.

Roma Sendyka (2021) w debacie wprowadzającej do książki „Historia w przestrzeniach pamięci. Obozy – miejsca po – muzea”, przytacza słowa Giorgio Agambena, który pisał, że każdy gest kreacji, estetyzacji w odniesieniu do obozów zagłady jest ryzykowny. Badaczka wskazuje jednak na trzecie podejście wobec „zarządzania”, a raczej „niezarządzania” miejscami pamięci. Jak konkluduje, w miejscach po obozach zagłady najważniejsza jest autentyczność, fakt, że „to stało się tu”. Wszelkie pomniki, muzea, rzeźby nazywa „atrakcjami”, które odwracają uwagę od realnych, autentycznych komunikatów z przeszłości, które są zapisane w przestrzeni. Podobny głos w dyskusji zabrał Robert Traba, który również na przykładzie własnych doświadczeń wskazał na większe oddziaływanie miejsc po obozach, które są obnażone z wszelkich komemoratywnych dodatków. Sendyka zauważa, że w miejscach po obozach, w których nie są podejmowane żadne działania upamiętniające, czyli tam, gdzie nie ma „nic do oglądania” odnaleźć można najważniejszą wiedzę i świadomość, że „to stało się tu”. Autorka nazywa takie podejście konserwatywnym. Podaje przykład z Sobiboru, kiedy była tam gdy jeszcze trwały wykopaliska. „Udeptanisko” – teren, który w trakcie wojny został dosłownie ugnieciony nogami ludzi idących na śmierć, wywołał na niej największe wrażenie, był dla niej najbardziej poruszający, oddziaływał na świadomość i wyobraźnię. Na konieczność ostrożnego stosowania środków artystycznego, symbolicznego upamiętniania w poobozowych miejscach pamięci zwrócił uwagę również Bogusław Szmygin. Jak zauważył, symboliczne upamiętnienie nie może być dominujące. Lepiej by w miejscu autentycznym nie było nic, pozostała prawdziwa pustka, dzięki której „okrucy” z przeszłości będą bardziej widoczne. Symboliczne upamiętnienie może znajdować się przy wejściu, na zewnątrz, obok, natomiast samo miejsce tragedii powinno pozostać nietknięte¹⁸.

Upamiętnienie znajduje się bezpośrednio w miejscu tragedii. Chociaż początkowo pamięć ofiar została uczczona w formie pomnika, ta forma upamiętnienia okazała się niewystarczająca. Konieczne okazało się nadbudowanie elementów funkcjonalnych. Powstała więc koncepcja miejsca pamięci, które wykorzystuje elementy z repertuaru architekta krajobrazu, pozwalając na interakcję człowieka z przestrzenią, rozciągając formę upamiętnienia na krajobraz i nadając tej przestrzeni

¹⁷ Pomnik matki z dzieckiem projektu Mieczysława Weltera został pozostawiony, ale nie jest elementem nowej koncepcji upamiętnienia.

¹⁸ Sposób upamiętniania obozów zagłady od lat budzi kontrowersje. Słyszymy głównie dwa przeciwstawne głosy – za pozostawieniem terenów po obozach w nienaruszonym stanie i niepoddawanie ich żadnej formie upamiętnienia oraz aktywne upamiętnianie poprzez budowę pomników, muzeów, miejsc pamięci. W tej kwestii trudno o jednoznaczną odpowiedź. Warto też zauważyć, jak znaczący wpływ na formy upamiętniania Holocaustu miał projekt pomnika obozu w Auschwitz - „Droga” Oskara Hansena. Chociaż pół wieku temu tak odważna i abstrakcyjna koncepcja architekta nie spotkała się ze zrozumieniem społeczeństwa, od tamtego czasu abstrakcyjnych form upamiętnienia zagłady zaczęło pojawiać się coraz więcej – jak chociażby opisywane tu miejsca w Berlinie i Sobiborze oraz Miejsce Pamięci w Bełżcu. Warto zwrócić uwagę na wypowiedź Bogusława Szmygina, który wskazuje na pustkę jako „właściwy” sposób upamiętnienia. Motyw pustki przewija się w wielu miejscach pamięci w Polsce i za granicą. Wymienione przypadki pokazują, że skalę tragedii pełniej oddaje pustka. Minimalizm, oszczędność w środkach wyrazu pozostawia miejsce na kontemplację, autentyczność „miejsca po”. Zbyt duże nagromadzenie form artystycznych mogłoby, jak podkreślił Szmygin, odwrócić uwagę od istoty przestrzeni, w której rozegrały się dramatyczne wydarzenia.

cechy miejsca. Miejsce pamięci poprzez swoją narrację dyktowaną przez formę elementów nadbudowanych pokazuje całą drogę więźniów idących na śmierć, umożliwia doświadczenie tej drogi użytkownikowi.

Jak czytamy w opisie idei projektu stworzonym przez architektów, betonowy mur, wznoszący się jako bariera, ma oddzielać teren masowych grobów i wyznaczać szlak prowadzący do komory gazowej. Jego istnienie ma na celu przywrócenie powagi i rangi odpowiedniej dla miejsca, gdzie dokonano zagłady setek tysięcy ludzi. Mur ten jest zarazem symbolem powagi i godności, oddzielającym widza od przeszłości pełnej tragedii. Jednocześnie podkreśla on tajemniczość lasu sobiborskiego, który skrywa nieodgadnioną historię.

Centralnym punktem dawnej obozowej przestrzeni jest pomnik - masowa mogiła, gdzie spoczywają ofiary z całej Europy. Głównym celem tej koncepcji jest godne upamiętnienie zmarłych, uwzględniając również ich wiarę i przekonania religijne. Stworzenie miejsca, w którym ci, którzy odeszli, mogą czekać na zmartwychwstanie, jest kluczowym elementem projektu. Aby umożliwić odwiedzającym kontakt z obszarem mogił, mur jest przerywany przy głównej alei. Powstała wąska szczelina, przez którą można ujrzeć fragment polany pokrytej białym kamieniem. To miejsce jest oazą kontemplacji, modlitwy oraz oficjalnego oddania hołdu ofiarom. Daje szansę rzucenia krótkiego spojrzenia w tajemniczą rzeczywistość po drugiej stronie.

Droga prowadząca do komory gazowej została symbolicznie włączona do strefy poświęconej zmarłym poprzez wyznaczenie jej przebiegu betonowym murem. Jednakże, jak podkreślają autorzy koncepcji upamiętnienia, to nie jest szlak przeznaczony do przemierzania. Wizja, by współcześni zwiedzający odtwarzali ostatnią drogę ofiar Zagłady, wydaje się nieetyczna. Zgodnie z żydowską tradycją, chodnik przy cmentarzu jest przeznaczony wyłącznie dla zmarłych, dlatego w bezpośrednim sąsiedztwie muru nie ma ścieżki. Wijąca się w oddaleniu jasnoszara ściana, biegnąca pośród drzew, ukazuje zarówno historyczny przebieg drogi, jak i wymaga od odwiedzających zachowania dystansu i szacunku. Aleja spotyka się z murem na placu, który otacza masowy grób i miejsce, gdzie kiedyś stała komora gazowa.

W Miejscu Pamięci w Sobiborze elementy nadbudowane, a szczególnie droga, są osią, która dyktuje układ i program całej przestrzeni pamięci. Miejsce to jest zorientowane na odbiorcę i umożliwienie mu indywidualnego doświadczenia historii zapisanej w miejscu. Dzięki zastosowaniu nadbudowanych elementów użytkowych człowiek może odbywać celebrację, jak w świątyni, uczestniczyć w rytuale, a nie być jedynie biernym obserwatorem.

6. PODSUMOWANIE, DYSKUSJA I KONKLUZJE

Klasyfikacja miejsc pamięci opiera się na analizie różnych rodzajów kompozycji, rzeźby terenu, występowania poszczególnych form w substancji nieożywionej i ożywionej, elementów ponadformalnych, formalnych, funkcjonalnych, układzie form oraz powiązania z krajobrazem. Diagramy przedstawione na rycinie 9 prezentują częstość wykorzystania w miejscach pamięci poszczególnych fenomenów.

W większości miejsc pamięci dominuje kompozycja geometryczna, co wyraźnie wskazuje, że są one projektowane w sposób uporządkowany, harmonijny, ze zdefiniowanymi proporcjami. Przeważająca grupa ma płaską rzeźbę terenu. W większości analizowanych realizacji pojawiają się rzeźby - pomniki jako główne elementy programu. We wszystkich miejscach pamięci, które zostały ujęte w badaniach zastosowano elementy nadbudowane – np. układ komunikacji, zieleni, oświetlenie, meble, ogrodzenie. We wszystkich miejscach są rośliny, ale pogłębienie badań pomogłoby wskazać częstość występowania zaprojektowanej zieleni, która jest częścią koncepcji upamiętnienia i zieleni istniejącej, która została włączona do koncepcji. Wśród elementów ponadformalnych dominuje wykorzystanie światła sztucznego oraz pustki, jako elementu kompozycji, która jest świadomie wykreowana jako dystans między pomnikiem - formą upamiętnienia a krajobrazem. Istotnymi elementami funkcjonalnymi w miejscach pamięci są meble oraz układ komunikacji. Niemal wszystkie miejsca pamięci są zharmonizowane z otaczającym krajobrazem. Analizując kompozycję zauważyć można wykorzystanie multiplikacji form i ich rytmiczności.

Miejsca pamięci i upamiętnienia to przestrzenie zbudowane z wielu elementów – pomników i elementów nadbudowanych, w których zakodowana jest pamięć o wydarzeniach i ludziach. Elementami nadbudowanymi są zieleń, układ komunikacji, meble, ogrodzenie, oświetlenie, woda – wszystkie formy z repertuaru architekta krajobrazu, które służą do urządzania przestrzeni. W toku badań jako jedną ze składowych budujących miejsce upamiętnienia oprócz pomnika i elementów nadbudowanych, wyodrębniono pustkę. Jest ona dystansem między pomnikiem, a otaczającym krajobrazem, odgrywając w miejscach pamięci znaczenie symboliczne ukazujące stratę, spustoszenie, potęgując skalę dramatu. W niektórych miejscach pamięci to sama pustka jest formą upamiętnienia, co może skłaniać do refleksji, że oddziałuje ona mocniej i dobitniej oddaje zakodowaną treść – stratę, śmierć, dramat, niż sama figura, pomnik, rzeźba. Przykładem jest Miejsce Pamięci w Sobiborze, gdzie dystans między pomnikiem pusta polana wysypana białym kamieniem (symboliczna zbiorowa mogiła ofiar) potęguje wrażenie spustoszenia, dramatu, faktycznej pustki, która pozostała po dziesiątkach tysięcy ludzi zamordowanych przez nazistów. Autorki wskazują na potrzebę poświęcenia temu zagadnieniu odrębnych badań.

Geometryczna kompozycja, wskazuje na to, że miejsca te postrzegane są jako przestrzenie sacrum, świątynie, w których ład i porządek odzwierciedla pragnienie ludzi do godnego uhonorowania ofiar, czy zasłużonych i oddania im czci. Zieleń jest łącznikiem z krajobrazem, a elementy funkcjonalne – zwłaszcza układ komunikacji, meble oraz oświetlenie, umożliwiają korzystanie z przestrzeni i angażują widza w opowiadaną historię o przeszłości, dzięki czemu odbiorca może doświadczyć wydarzeń, uczuć i emocji, które są tematem miejsca upamiętnienia. Bardzo istotnym wydaje się poszukiwanie wertykalnego kierunku kompozycji. *Axis mundi* unosi widza ku niebu, ale także ściąga w głąb ziemi. Wysublimowane piony mogą świadczyć o szczególnym znaczeniu tego zabiegu w odczuwaniu, jednak taka teza wymaga odrębnych badań, skupiających się głównie na tym aspekcie.

Podjęte rozważania wskazują moment zmiany samego pomnika i rozwinięcie go do skali miejsca co jednocześnie pozwala rozumieć balans między tymi formami upamiętnienia i pokazuje luki badawcze i kierunki rozważań dla architektów krajobrazu. Należy zgodzić się z Grażyną Gliwką (2020), że społeczeństwa pamiętają i pragną upamiętniać swoją tożsamość i, jak twierdzi Avishai Margalit (2023), potrzeba upamiętniania towarzyszy społeczeństwom od starożytności. Zgodzić się również należy z autorami, którzy w rozważaniach o upamiętnianiu formą pomnika, prowadzą dyskurs i krytykę tego rodzaju upamiętniania (Musil 1987, Tanović 2022, Young 2003, Janson 1976). Jak postuluje Agnieszka Gębczyńska-Janowicz (2008), momentem przełomowym, związanym z wydarzeniami II wojny światowej było rozwinięcie formy z figury do miejsca i badania nasze potwierdzają tę tezę i podkreślają podobnie jak Sabina Tanović (2022) rozumiane jako przestrzenie o głęboko kontemplacyjnym i bardziej wielowymiarowym charakterze. Fakt rozumienia i znajomości historii jest istotą właściwej interpretacji dzieła (Zachariasz 2012), kontemplacja natomiast wzmacnia się w akcie interakcji (Malinowska-Petelenz 2010), możliwej dzięki stosownej aranżacji w przestrzeni, nadbudowanej elementami użytkowymi, co wcześniej postulowała Sabina Tanović (2022) i potwierdza się ten fakt w naszych badaniach. Stosownym wydaje się ugruntowanie pojęcia miejsca pamięci i zastąpienie 'pomnika' tą nazwą, sugerującą większą skalę uczestniczenia i kontemplacji. Nora (1984) wprowadza koncepcję miejsc pamięci jako przestrzeni, a autorki wykazują algorytm jej tworzenia, przez nałożenia kolejnych elementów z repertuaru architekta krajobrazu. Podobnie James E. Young (1993), Erika Doss (2010), Sabina Tanović (2022) wskazują potrzebę rozważań nad tym jak budować miejsca pamięci. Richard Crownshaw, Jane Kilby, Antony Rowland (2012) tak jak autorki wskazują na konieczność włączenia w program miejsc pamięci wartości edukacyjnych.

Należy zwrócić uwagę aby miejsce pamięci zlokalizowane było w krajobrazie bezpośrednio związanym z danym wydarzeniem, tragedią, czy osobą, którą ma upamiętnić. Odgrywa kluczową rolę w kontekście jego symbolicznego i emocjonalnego znaczenia. Upamiętnienie wydarzenia historycznego powinno być umiejscowione tam, gdzie się rozgrywało. Lokalizacja ma głębokie znaczenie. Pamięć o tym, co się wydarzyło zostaje wpisana w tkanę miasta, zostaje w krajobrazie. Staje się pomostem między przeszłością a teraźniejszością, pozwalając kolejnym pokoleniom na refleksję.

Rozumienie miejsc pamięci nie jest możliwe bez odpowiedniej wiedzy historycznej i kontekstu, przygotowania odwiedzających. Miejsca pamięci są jak dzieła sztuki, których pełna, często wielowymiarowa interpretacja możliwa jest tylko dla tych, którzy posiadają wiedzę z danego zakresu, dzięki czemu wiedzą na jakie elementy zwracać uwagę i umieją odczytywać zakodowane w nich treści. Dla pozostałych miejsce pamięci może okazać się interesującym tłem kontemplacji krajobrazów codziennych... Być może warto zwrócić uwagę na nadpisywanie elementów niosących wartości edukacyjne, jak inskrypcje, tablice informacyjne. Jednak autorki postulują pogłębienie badań w tym zakresie w połączeniu z analizą potrzeb odbiorców odwiedzających miejsca pamięci, balansu między „sacrum” a „profanum” w tych przestrzeniach. Nasuwa się refleksja o konieczności przyrównania miejsca pamięci do rytuału, gdzie pomnik jest sednem, elementem kultu, rodzajem kaplicy, a miejsce pamięci świątynią.

Wiedza o tym, jak kreować upamiętnianie w krajobrazie będzie pomocna we wskazaniu przyszłych kierunków w projektowaniu miejsc pamięci i upamiętnienia. Potrzeba upamiętniania, interakcji z miejscem, wiedzy, uczestniczenia w rytuale pamięci, kontemplacji i rozumienia otwiera pole działalności dla architektury krajobrazu. Pomnik, który był domeną rzeźbiarza zmienia się w miejsce pamięci, które jest domeną architekta krajobrazu i to obliuguje do prowadzenia badań w tym zakresie i poszukiwania najbardziej właściwych rozwiązań.

BIBLIOGRAPHY

- MUZEUM I MIEJSCE PAMIĘCI W SOBIBORZE (2023). <https://www.sobibor-memorial.eu/pl/information> (data dostępu: 14.01.2024).
- YOLOCAUST - izraelski satyryk przerabia selfie z Pomnikiem Holocaustu i wkleja je w zdjęcia ofiar zagłady (2017). <https://www.polsatnews.pl/wiadomosc/2017-01-19/yolocaust-izraelski-satyryk-przerabia-selfie-z-pomnikiem-holocaustu-i-wkleja-je-w-zdjecia-ofiar-zaglady/> (data dostępu: 27.10.2023).
- Błotnicka-Mazur E., 'Memorial site as space of engagement. Ideological and artistic concept of the Museum and Memorial in Sobibór', *Muzealnictwo* 2021, nr 62, 73-83, DOI: 10.5604/01.3001.0014.8978.
- Connerton P., *Jak społeczeństwa pamiętają*, Przeł. M. Napiórkowski, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2012.
- Crownshaw R., Kilby J., Rowland A., 'The Future of Memory', *The Journal of Interdisciplinary History*, Berghahn Books, Nowy Jork 2012.
- Doss E., *Memorial Mania: Public Feeling in America*, The University of Chicago Press, Chicago 2010.
- Drozdowski D., De Nardi S., Waterton E., *Memory, Place and Identity. Commemoration and remembrance of war and conflict*, Routledge 2018.
- Gębczyńska-Janowicz A., 'Kształtowanie formy założeń pomnikowych w przestrzeni polskich miast od połowy XX wieku', *Czasopismo Techniczne* 2008, R. 105 (z. 7 - Architektura z. 2-A), 183-191.
- Gliwka G., 'Collective memory - its functions and mechanisms of transmission in the context of research by Barbara Szacka and Andrzej Szpociński', *Rozprawy Społeczne* 2020, nr 13(3), 13-27, <https://doi.org/10.29316/rs/114815>.
- Savage K., *MemorialWars: Washington, D.C., the National Mall, and the Transformation of the Memorial Landscape*, Berkeley and Los Angeles: University of California Press 2009.
- I NAGRODA W KONKURSIE NA MIEJSCE PAMIĘCI W SOBIBORZE (2013). <https://archinea.pl/miejsce-pamieci-w-sobiborze-marcin-urbanek-re-michalewicz-tanski-lukasz-mieszkowski/> (data dostępu: 14.01.2024).
- National September 11 Memorial & Museum* (2022). https://pl.wikipedia.org/wiki/National_September_11_Memorial_%26_Museum (data dostępu: 14.01.2024).
- About the Memorial* (2022). <https://www.911memorial.org/visit/memorial/about-memorial>, (data dostępu: 21.01.2024)
- 13 years after 9/11, memorial site causes controversy* (2014). <https://www.independent.ie/life/travel/world/13-years-after-911-memorial-site-causes-controversy/30578357.html> (data dostępu: 28.10.2023).
- Janson Horst W., *The Rise and Fall of the Public Monument*, New Orleans, LA: The Graduate School, Tulane University 1976.

- Malinowska-Petelenz B., Petelenz A., 'Przestrzeń publiczna jako ekspresja pamięci', *Czasopismo Techniczne* 2010, nr 6, 25–31.
- Margalit A., *Etyka pamięci*, Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, Warszawa 2023.
- Marschall S., *Landscape of Memory: Commemorative Monuments, Memorials and Public Statuary in Post-Apartheid South Africa*, Brill-Leiden, 2009.
- Musil R., *Monuments in: Robert Musil, Posthumous Papers of a Living Author*, translated by Peter Wortsman, Hygiene Colorado, 64-68, 1987.
- Myszka I., Augustyniak K., 'Warstwa konstrukcyjna ogrodu. Ramy do budowania kompozycji', *Przestrzeń i Forma* 2022, 217-238, DOI: 10.21005/pif.2022.51.D-01.
- Myszka-Stąpór I., *Elementy ogrodowe. Ich forma, funkcja i znaczenie*, Sztuka Ogrodu Sztuka Krajobrazu, Warszawa 2014.
- Rauterberg H., *Holocaust Memorial Berlin*, Lars Müller Publishers, 2005.
- Sendyka R., Szmygin B., Traba R., Ziębińska-Witek A., Stępnik A., 'Czym jest miejsce po obozie? Znaczenia, funkcje, konteksty', [in:] T. Kranz (red.), *Historia w przestrzeniach pamięci. Obozy – „miejsca po” – muzea*, Państwowe Muzeum na Majdanku, Lublin 2021, 21-40.
- Stevens Q., Franck Karen A., *Memorials as Spaces of Engagement. Design, Use and Meaning*, Routledge, 2016.
- Szulejewska K., *Pomnik Pomordowanych Żydów Europy. Przyczynek do analizy niemieckiej pamięci o Holokauście*, Warszawa 2014.
- Tanović S., *Designing memory. The Architecture of Commemoration in Europe, 1914 to the Present*, Cambridge University Press, 2019.
- Witasia K., 'Archetyp labiryntu w architekturze miejsc pamięci Holokaustu', *Czasopismo Techniczne* 2016, (z. 7 - Architektura z. 2-A), 253–260, DOI: 10.4467/2353737XCT.16.190.5801.
- Volk L., *Memorials and martyrs in Modern Lebanon*, Indiana University Press 2010.
- Young James E., 'Memory, Counter-memory, and the End of the Monument', [in:] Shelley Hornstein and Florence Jacobowitz (Eds.), *Image and Remembrance: Representation and the Holocaust*, Indiana University Press, 2003, 59-78.
- Zachariasz A., 'O upamiętnianiu miejsc, wydarzeń, osób i zwierząt w historycznych i współczesnych ogrodach i parkach', *Czasopismo Techniczne* 2012, R. 109 (z. 7 - Architektura z. 2-A), 51-70.

AUTHOR'S NOTE

Izabela Myszka is a scientific researcher in contemporary garden art, garden sculpture, show gardens, and therapeutic gardens. Additional research and design topics are related to revitalized spaces.

Katarzyna Zabielska is a graduate of Landscape Architecture, specializing in the Department of Landscape Art. Master's thesis "Road as an essential element of a garden composition. Transformations of Form".

O AUTORKACH

Izabela Myszka naukowo zajmuje się współczesną sztuką ogrodową, rzeźbą w ogrodzie, ogrodami pokazowymi, ogrodami terapeutycznymi. Dodatkowe tematy badawcze i projektowe związane są z przestrzeniami rewitalizowanymi.

Katarzyna Zabielska absolwentka Architektury Krajobrazu, specjalizacja w Katedrze Sztuki Krajobrazu. Praca magisterska „Droga jako istotny element kompozycji ogrodowej. Przemiany formy”.

Contact | Kontakt: izabela_myszka@sggw.edu.pl; augustyniak.kd@gmail.com